

Рік 1919.

Число 20

Вібіліотека „Канадйского Фармера“.

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Фільзофії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ »КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА«

854 Main Str.

ВІННУПЕГ — КАНАДА.

ДР. А. КРИСТЕНЗЕН.

З ФІЛЬЗОФІЇ ПОЛІТИКИ.

переклав

МІХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НИКТОДІП

НАКЛАДОМ "КМЕДІНІСЬКОГО ФАРМЕРА"

354 Main Str. — Winnipeg, Man.

JC 341
C5212

ПЕРЕДМОВА.

В наших часах кожний політикує. А одначе рідко зустрічаєть ся зрозуміне для сути політики, її звязку з духовним життям і її значіння в розв'язку. Політичний інтерес вичерпуєть ся для найбільшої частини жураю за той чи инший законопроект і питаєм, що сей чи инший політик робить або думає. Супроти великих політичних і соціальних проблем вдоволяєть ся певними загальними тенденціями, до яких оборони доставляє аргументів партійна преса і політичні збори. Також людям, які інтересують ся ширшими цілями, незвичайно важко тверезо придивляти ся відносинам, бо ми знаходимо ся серед політичної метушні, яка не дає нам потрібного сунокою, щоб осягнути ширше розуміне поза суперечками дня.

Та наші часи є не тільки часи політики, але також антиполітики. Виринув напрям відрази до всякої політики. Бачить ся, що народне пануванє не сповнило своєї обіцянки золотих гір, що надужите власти перенесло ся її до нової хати. В кінці робить ся відкрите, що вина лежала не стільки в формах правління і системах устрою, скільки в людській натурі, і хочеть ся в розпучі на все махнути рукою. Те становище є зрозуміле, але безплідне. Думка про можливість поліпшення є взагалі однією захоотою до людської діяльности, і доки неспоримо не доказано, що людська громада не дасть ся поправити, соціальний інстинкт самозбереження наказує нам уважати удосконаленє як поки-що однією основу. Тоді насуваєть ся перше головне питає: Длячого політична мораль, як в цутрі окремої держави, так і у взаїмних відносинах держав, остала на таким низькім ступні? Тільки зрозуміне приваєжних сути появ мо-

же допомогти чванли шляхи до можливого поліпшення. Я бачу причину шкідливого стану політичної моралі в тім, що політика входить і в усіх часах, при абсолютизмі не менше як при аристократичних і демократичних формах правління, має дію з масою, а етичний розвиток маси наслідком її особливого психічного стану мусить поступати безконечно новітніше ніж оди-ици.

Власне тому пади не повинні бути занадто великі. Перше всего треба берегти ся двох річий, догм і ілюзій. Догмами п ілюзіями можна робити політику, але вони нім не допоможуть до зрозуміння відносин життя. Тут потрібна чуйна критика і здорова скептика. Супроти політики потрібна в першій мірі не віра, а недовіре. Бо політика прагне все закритими реальностями. Внутрішня політика має свою дипломатію так само як і виїшня.

Дивити ся тверезо на політику дуже важко. Кожний мусить про загальне і рівне виборче право, про виборче право жінок, про національні питання, про мировий рух і т. д. мати свою власну думку; одначе тільки мале число має змогу безсторонно розлідувати ті питання, оцінювати аргументи за і проти і відповідно до того означити своє становище. При сій праці мав я за ціль ввести шукаючих в самостійне думане про політичні проблеми. Сподіваю ся, що моє суб'єктивне понятє цїлості того, що можна би назвати «філософією політики», представить ся читачам як результат об'єктивних, з шійкими парті тими поглядами незв'язаних дослідів. Тепер, коли пильні студії з області соціології доповнено рядом дослідів про психологію мас, повинно бути можливо написати таку філософію політики. Шлях промостили сюди Французи. Аж писаня Г. Ле Бона і Г. Тарда з 90-их років минулого столітя дали почин до раціонального досліджуваня основного питання для зрозуміння політичних поаяв, а саме питання про взаїмний вплив між одиницею і масою. Одначе психологія мас зорєм ще не розсвіджена вичерпуючо, і моя праця, думаю, зможе дати в сій області дешо нового.

Світогляд і політичне переконанє.

Шукаємо світогляду, себго сільного знаменника, до якого зводять ся коши не всі, то в кождім разі такі явища життя, що мають для одиної вартість. Одначе в нашім змаганю до світогляду не є ми ніколи безгоровані. Найперше грозять нам всякі **зовнішні суггестії**. Тільки зникаючо мале число одиниць здібне побороти сю першу перешкоду, на те, щоб розбити ся без можности ратунку о неперехідну скалу другої перешкоди, **внутрішньої суггестії**. Адже ми ніколи не будемо наших думок на вільнім ґрунті. Кождий має в своїй натурі диспозиції, які без його свідомости справляють його в означенім напрямі. Темперамент робить початок: він руководить нашим шуканем і дбає про те, щоб ми здобули світогляд, який відповідав би нашому темпераментови. Се ілюзия, коли ми думаємо, що витворили собі понятє про житє обективною, абстрактною спекуляциєю. Ми шукали **правди**, але наш темперамент довів нас до **такої** правди, по якій нам найвигідійшє устроїти ся, сотворив для найплідійших елементів нашой індивідуальности найбільшій ґрунт. може ще до того роздобув способи, як закривати наші хиби. Се певне, що колиб була абсолютна правда, люди до неї ніколи не дійшли би, бо ніколи не вийшли би з свого субективного обмеженя. Таким чином шуканє світогляду дасть ся близше означити як шуканє *modus vivendi* між моїм **я** і окружаючим світом.

Власне тому одна одиница ніколи не зможе у властивім значіню слова—«навернути» другу. Можна підкупити здібність оцінюваня безкритичних людей і довести їх до нотакуваня певним догмам, але догми не можуть змінити індивідуальної натурї. Звичайною появою є прим. особа, яка на устах все має християнство, а рівночасно її спосіб думаня і її діла є в найвисшій мірі нехристиянські. Таких людей дають лицемірами, але дуже

часто неслушно, бо передумовою лицемірства є самопізнане, яке можливе тільки при певній інтелігенції. Є се власне люди, що через непорозуміне прийняли світогляд, який до них не підходить.

Що політичні погляди стоять сьогодні на першій місці цілого індивідуального комплексу поглядів, се очевидний факт, який проявляєть ся вже в тім, що щоденні газети ділять ся відповідно до політичних поглядів. Але політичні погляди містять в собі окремі погляди про інші явища життя. Консервативний орган має інші думки про релігію, літературу і тому подібні неполітичні річи, як радикальна газета. Справа стоїть так, що політичні противенства не є ніщо інше, тільки виїшні викладники противенств світогляду. При демократичнім розвитку політика стала пануючим чинником, — як в середніх віках була ним релігія, — і політика красна виступає як рішаюча для становища одиниці, для становища, яке одначе містить в собі всі ті явища життя, що взагалі мають місце в сфері інтересів одициць. Є се предвічна боротьба світоглядів, правда, в нових формах, але противенства ті самі, бо впливають вони з найглибшої глибини в людині, з темпераменту, себто з диспозиції, опертих на цілості фізичних і психічних властивості її.

Виразних темпераментів взагалі мало; найбільша часть з них розпливчата і її важко означити. Такі особи з невиразними темпераментами підлягають в своїх погледах більше зовнішнім впливам ніж внутрішній потребі, і то в тич більшій мірі, чим менший їх ступінь інтелігенції і просвіта. Найперше впливає тут матеріяльний інтерес. Думаєть ся, що ми потворили собі політичний погляд по зрілій розвазі, що є найліпше для краю і народу, але в дійсности увага на особистий матеріяльний інтерес дала напрям, в яким шукати політичного переконання. Соціялізм має за найблизшу ціль поліпшене положення робітників, отже робітники є соціялісти з «переконання». Роботодавець, що стає «консервативним», коли як робітник був соціяльним демократом, є особливо поучаючим приміром. Далі є також люди, яких через те, що їх матеріяльні відношення не вказують їм безпосередно дороги до політичного переконання, уробляє їх окружене. Окружене і всякі припадкові обставини

закладають основу і ведуть в виборі особистих органів, а ті знов скріплюють ту основу й заосмотрюють потрібними політичними ключами, яких вони ані не можуть ані не хотять продумати. Вони вдоволяють ся тим, що йдуть за даваними їм директивами, а боячи ся мимоволі всякого напруження, потрібно-го для ревізії свого становища й евентуально для прийняття нового погляду, опирають ся всім зробам навернення з упертістю, яку називають вірністю переконанням. Таксамо, як говорить ся про «християн з привички», можна говорити про «консервативів з привички» і «лібералів з привички».

Побіч сих двох груп настроєних з **материяльного інтересу** і настроєних з **привички**, є ще мала меншість, яка в своїх політичних поглядах руководить ся внутрішніми мотивами; се настроєні з **темпераменту**. Також ся група тільки рідко не підпадає під вплив материяльних інтересів її оточення, — хоч оточення завдяки темпераментови бодай в часті свобідно вибраного, — і ся обставина уможливає, що настроєні з темпераменту політично інтересовані можуть лучити ся в партії й не розпадають ся на одиниці.

Політичні погляди, які випливають з темпераменту, зводять ся до двох — або, коли хто хоче — до трьох головних становниц: позитивного й негативного консерватизму і прогресизму. Позитивний консерватист думає, що існуючі відносини є взагалі добрі й не потребують ніякої змін; негативний консерватист також не хоче ніяких змін, одначе з тої причини, що хоч є зле, то поліпшенє не є можливе. Прогресист бачить так само як негативний консерватист темні сторони теперішніх відносин, — може навіть недобачає деяких ясних сторін, — а вірячи в можливість поліпшеня, хоче брати участь в поступовім руху. Не треба дати ся ввести в блуд партійними назвами; партії змінюють ся, а назви остають і новолі вводять в блуд. Партії, які називають ся «консервативними», є шодї умірковано поступові, а партії, називані «поступовими», можуть бути відносно консервативні. Партійний темперамент і партійна назва не все покривають ся. До **прогресистів** треба зачислити також **реакціонерів** в правдивім значіню слова. Слова «реакціонер» надуживаєть ся часто, особливо в полеміці, в приложеню до

консерватистів. Тут є основна різниця: реакціонер так само як прогресист не є вдоволений теперішніми відносинами і хоче їх реформувати, однак замість заводити нове й неперевірене, думає він, що поступ буде найліпше запевнений, коли привернуть ся те, що вже давніше доказало свою стійність.

Тож і тут показуєть ся, що абсолютні становища в дійснім життю не існують; ніхто не є такий консервативний, щоб не бажав в сії чи иншій точці змін, і ніхто не є такий поступовий, щоб нічого не бажав задержати. Негативний консерватист займає посереднє становище, є в своїм консерватизмі — сказати-б — укрито поступовий: новонабуте переконанє про можливість поступу переведе його в поступовий табор.

Коли ми тепер розглянемо близше можливости політичної пропаганди, то розумієть ся само собою, що навернути настроєних з темпераменту дуже важко. Правди політичного погляду не можна доказати льогікою, і все можна стільки-ж аргументів навести проти, як і за якимсь поглядом. В темпераменті має одиниця провідника, якого не легко звести на манівці. Темперамент може очевидно зміняти ся, наслідком чого можуть зміняти ся так само політичні погляди; солідний хронічний жолудковий катар може в сїм напрямі більше зробити, як десять агітаторів. Дуже часто змінюєть ся також політичне становище з віком, найчастіше так, що поступовий запал меншає і навіть переходить у позитивний або негативний консерватизм, в напрямі, в яким змінюєть ся темперамент. Той сам розвиток можна звичайно завважити в настроєних з матеріального інтересу, коли вони вже дороблять ся.

Агітація, яка так мало має впливу на настроєних з темпераменту, вимагає так само в настроєних з привички перемоги певного опору який однак зроджений тільки з лінивства і який можна перемогти, коли в людній вдасть ся вмовити, що така чи инша політика принесе їм матеріальні користі, і таким чином перевести їх з класи настроєних з привички до класи настроєних з матеріального інтересу. Сї останні є найвдячніші об'єкти пропаганди. Тому обіцюєть ся робітникам заохочення, рішнякам залізничній, промисловцям охоронє мито і т. д. Примаєть ся очевидним зиском. Тут виборча риторика з своїм

перекручуванем правди і своєю перфідністю має свою найвластивішу домену. На загальне добро ловлять ся власне тільки голоси тих, яких можна переконати, що плянований добробут перше всего принесе користь їм самим.

Ідеал свободи розвиває чудово — в теорії. В дійсности дієть ся з ним те саме, що з иншими загальними ідеалами инних часів. Зрікаєть ся свободи, щоб при помочи замкнених рядів здобути власть, себ-то свободне розпоряджене публичними добрами, власть довільно роздавати їх. Політична агітація мусить що-раз більше матеріалізувати ся, в тій мірі, як історичний розвиток що-раз більше веде до того, щоб економічні питання стали єдино рішачючими чинниками політичної боротьби. Що ми йдемо в тім напрямі, про се не може ніякий безсторонній дослідник сумнівати ся.

На той розвиток не треба парікати. Він робить-ме політику що-раз більше діловою, може бруталнішою, але рівночасно усуне багато ілюзій і багато політичного лицемірства. Предвічна боротьба між світоглядами через те очевидно не зтине, тільки можна буде її вести на свободнішій арені. Як релігія в безупинно зміннім ідейнім крузі світоглядів уже в значній мірі повалила ся, так повалить ся її політика. Настроєні з темпераменту світогляди не зникнуть так само з політики, як не зникнуть з релігії, але вони тут і там грати-муть побічну роль і вишайдуть собі нову арену, де велику боротьбу можна буде вести далі в нових формах.

Одно треба все тямити: що настроєні з темпераменту світогляди не борюють ся з собою, щоб себе перемогти і знищити, бо вони всі однаково потрібні, і вони безсмертні, власне тому, що настроєні з темпераменту. Вони борюють ся з собою щоб держати в рівновазі світовий розвиток.

=====

II.

Маса.

I. Значіні суггестії як чинника, що творить масу.

Історичний розвиток опираєть ся не тільки на індивідуальних поглядах на жите, але також на взаїмнім впливі індивідуальних і колективних поглядів, на взаїмности між особистістю і масою. Особистість, яка сама виплила з окруженя маси, себто розвинула ся під суспільними, місцевими і часовими впливами, складає данину з своєї індивідуальности, дає нові ідеї, які більше або менше швидко їй основно приймає маса. Таким чином відбуваєть ся постійний приплив нових думок до маси, злучений найчастійше з сильним погрубленем і помітаннем. Через цю ідеї приміняють ся до здібности приймаюа маси. Той світогляд маси, такий мало суцільний, грубий і хиткий, уникає єдначе інстинктивно найбільших противенств їй укладаєть ся в струю, яку в загальнім напрямі можна означити. Так повстають і змінюють ся дух часу і публична оцінія, так повстають і змінюють ся партії і секти. Маси є се позбавлені всякої самостійної думки, єїні орудя історичного розвитку, війська зложені з безіменних одиниць, яких важкими гарматами є колективні світогляди, чи вони називають ся: дух Риму, магометанїзм, християнїзм, дух ренесансу, дух романтизму, чи виступають під назвами протестантизму і католицизму, консерватизму і лібералїзму, соціалїзму, соціялїзму і т. д. Ніяка ідея не побідить навидше, аж доки маса не винесала її на своїм прапорі, ніякий пост не може без маси управляти свого ремесла, ніякий монарх, ніяке правительство не могло би істнувати без мас, які на них присягнули би. Кожда форма правліня є в дійсности висловом волї мас, абсолютизм так само, як демократична конституція.

»Масу« можна коротко означити як групу одиниць, які в

давній хвилі перепяті спільною ідеєю або спільним бажанем і свідомі тої спільності думки, волі, чи діяня. Не кожній при надковній збір одиниць творить масу в соціологічнім значіню слова. Товпа, яка на оживленій вулиці переливається сюди й туди, не є «масою», бо одиниць не з'язує ніякий спільний зв'язок. Та коли прохожі починають товпити ся з приводу якоїсь події, нещасливого випадку чи арештованя, чи щоби слухати вуличного проповідника, тоді зв'язок установлений, момент спільної свідомости злучить одиниці, принакдова товпа стала масою.

Тим чародійним способом, що спричиняє сю переміну, є суггестія. Суггестія спроваджує увагу, думку й волю одиниць до спільної точки й уможливає тим спільне діланє. Без суггестії всякий психічний зв'язок між більшим числом людей різного соціального походження й рівня просвіти був би виключений. Тому треба суггестію вважати основним чинником психології мас.

Суггестією називаємо процес, при помочи якого впоюють ся в одиницю без її волі понятє, яке змушує хід її думки до певного напрямку. Рішачим для стану суггестії є те, що — говорячи словами Бундта — наступає «звужене свідомости», яке серед даних обставин може впливати з такою силою, що стає «гіпнозою на яві». Коли я через ностійне повторюванє якогось твердження, не даючи доказів або аргументів, заставляю якусь особу вірити в те твердження, тоді маємо випадок суггестії. Твердження може собі бути таке противне розумови, що хвиля простого міркованя виказала би всю його неспійність; одначе звужене свідомости перешкаджає такому міркованю особи, що стає під впливом суггестії, і робить її неприступною для логічних закидів з ностороннього боку. Суггестію можна викликати також без слів, рухами й мінами. Коли увагу дитини приковують рухи пальця, або коли хтось зупинить ся на вулиці, нічне придивляти ся якомусь домови і тим примусить прихожих йти за напрямом його очий, то маємо власне діло з явищами суггестії.

Суггестія, се універсальне явище, яке опановує всіх і впливає ся в усі відношини. Штука реклами є власне штукаю, як

засуггестіонувати публіку; ми так часто зустрічаємося з назвами якоїсь фірми, що в кінці вишукуємо її, щоби в неї купувати, хоч не маємо найменшої запоруки, що в неї обслужать нас ліпше, як у сусідній фірмі. Ходимо до театру, щоб дати себе засуггестіонувати. Коли говоримо, що театральна штука викликає «ілюзію» то маємо властиво на думці: «суггестію». Бо хоч і як драма приковує нашу увагу, то звичайно ми свідомі того, що се театр, а не дійсність. Тільки рідко наслідком суггестії є справжня «ілюзія», так, що прим. глядач кличе до героя, нехай уважає, бо лайдак має револьвер в кишені.

Спекуляція, яка викликає на біржі завишку і знижку, послугуєть ся суггестією. Поняте «актуальности» опираєть ся на суггестії: нема ніякої розумної причини, щоб я сьогодні, з приводу повороту славного подорожника до північного бігуна, цїкавив ся Ескімосами її білими медведями, коли ті річи були для мене байдужі вчера і такими знов стануть за тиждень. Інший примір: Славна оригінальна картина, Рембранд або Рубенс має торгову ціну 800.000 корон, коли копію, яка зроблена так знаменито, що навіть найліпші знавці ледви можуть її відріжнити від оригіналу, можна дістати за 1000 корон. Оригінал і копія мають очевидно таку саму силу викликати вражінє штуки, іншими словами, їх естетична вартість є однакова. Отже 1000 корон представляють — бодай приближно — вартість штуки; осталі 799.000 корон представляють — суггестію.

В звязку з сїм приміром вкажемо на явище **відвортної суггестії**, яка власне в сїм випадку не остає без значіння. Копія може варта більше як 1000 корон, одначе обставина, що се «тільки» копія, знизжує її торгову ціну. Відвортна суггестія є так само звичайним явищем, яке має вплив як на масу так і на одиниці. На деяких людий пересадне її напасне захвалованє якогось товару впливає відстрашаючо. Вони стратять охоту читати книжку, коли її з усіх сторін будуть їм захваловати, а мєльодня стає для них нестерпна, бо популярна. І тут маємо діло зі звуженем свідомости, з суггестією, але з суггестією відвортного роду. Ще частійше проявляєть ся вплив відвортної суггестії при забороні («заборонений овоч смакує»). Коли відраджуєть ся комусь читати якусь книжку, він аж власне тому

дістане на неї охоту; коли-ж книжку заборонять власти, аж тоді її усніх певний. Та в с'єм останнім випадку проявляєть ся рівночасно вплив суггестії сензації і відвортної суггестії. Політична промова, виголошена перед мішаною публікою прихильників і противників, впливає на перших суггестивно: противники укріпляють ся в своїй нерихильности до проголошених поглядів.

Загально звісний є вплив суггестії на фізичний стан одиної, її сила причиняти ся до занедужаня, як також до одужаня. До одного іниталю в Копенгазі привезли хору жінку, яка мала боляк в животі. Вона конче домагала ся операції. Лікарі пристунили до операції, одначе показало ся, що усунене боляка неможливе. Щоби заспокоїти пацієнтку, лікарі вмовили в неї, що операція вдала ся. Всупереч всяким сподіваням пацієнтка виздоровіла. Коли незабаром після того згинула наслідком нещасного випадку, при обдукції її тіла показало ся, що боляк зовсім зник. Визволене з пригнітаючої самосуггестії скріпило в неї на стільки фізичні сили, що вона перемогла недугу. Таких випадків можна знайти багато в виказах недужих і при чудодійних ліченнях.

В богатъох випадках вплив **посторонньої суггестії** — суггестії з виї, викликаной чужою волею — скріпляє **самосуггестия**. Таїї взагалі самосуггестия є дуже важним явищем. Вона проявляєть ся прим., коли хтось через сконцентроване своєї уваги на одно місце свого тіла викликає на тім місци вражіне свербіня, або починаємо мерзнути на вид людей, які купають ся в зимі, або може навіть на саму думку про купіль в озері зимовою порою. Заворотголови се характеристичний рід самосуггестії. Боязнь перед упадком викликає таке звужене свідомости, що не можна про нічого иншого думати, як тільки про пропасть, яка знаходить ся під нашими ногами, і спричиняє вражіне такого скоботу як при дійснім паданю. Вражіне паданя може когось опанувати з такою силою, що се його примусить кинути ся в пропасть. Т. зв. ідіосінкразні, відраза при виді, запаху або дотику певних звірят, рослин чи річій, які в більшости людей не викликають такого вражіня, полягають на суггестії, так само примусові уяви її ідейфікс. Пересуди опи-

рають ся в часті на посторонній суггестії, в часті на самосуггестії. Маємо як загальні пересуди, які лежать в часі або мають свій корінь в певних суспільних кругах, так і пересуди особисті, утворені самою одиницею для себе.

Постороння суггестія є двояка: виходить або від означеної особи, або від цілого оточення, в якому живемо. **Особову суггестію** виконують прим. родичі й учителі, — адже ціле виховане не полягає властиво в суті річи на влучнім приміненні суггестії, — далі духовні й лікарі, і взагалі проявляє ся вона в усіх відносинах, де з одної сторони стоїть авторитет, з другої менше або більше сліпе довіре. Сильні характери все суггестіюють слабші. Пророки й оснудателі релігії тільки рідко відзначають ся високою інтелігенцією, але за те є се все визначні характери, яким самосуггестія мономанії дає незвичайну силу суггестії. Князі й державні мужі впливають суггестивно вже через своє виїмкове й вивисшене становище і через власть, яку мають, або яку в кождім разі приписуєть ся їм; за їх діяльність слідають з великим зацікавленем, навіть в справах, де та діяльність зовсім не має на увазі добра горожан держави, а їх слова, хоч-би й найбанальніші, розносить телеграф по цілім світі. В меншій мірі можна те саме сказати про всі публичні особи, про ученого й біржевіка, актора й письменника, футболіста й атлета; кождий з них має свій круг суггестіюваних, які цікавлять ся його словами, його вчинками, навіть його найінтимнішими відносинами. Всякий рід «снобізму» є стаціом суггестії. Популярний письменник знайде отворенний ринок на все, що йому подобаєть ся видати, хоч-би воно було й як маловартне, а навіть ще маловартніші річи, які він сам похоронив глибоко в своїм столі, знаходять читачів, коли їх видадуть після його смерті. Також в еротичній відграді суггестія зі звуженем свідомости, на якому вона полягає, незвичайно важну роль; половим інстинктом, товариським інстинктом і суггестією взагалі вичерпуєть ся суть еротики. Народні бесідники й адвокати є технічно вивчені суггестіюперні. В процесі має суггестія визначне місце. Обвинитель й оборонець старають ся кождий в свою користь засуггестіювати суддю. Та в нього професійний досвід творить противагу проти суггестії. Одна-

че сього не можна сказати про кравців і шевців з лави приєжданих, яких вибираєть ся без огляду на психологічне зрозумінне її досвід і видаєть ся під вплив двох виравних суггестіонерів, з яких кождий в інтересі своєї справи робить усе можливе, щоб звузити їх свідомість її не допустити їх до тверезої оцінки справи.

Способи особової суггестії є численні й відповідно до відпосни різні. Богато людей є найбільше вразливих на виставність, але її простоти вживають як добре обчисленого способу суггестії; простий повстаній капелюх вибраного народом президента є так само предметом «снобізму» як обвішений ордегми галевий стрій. Інші довають ся на дух і парадокс, або на смфазу її патос. Реторика, поезія її музика є скрітеними способами суггестії. Одначе найпростійший і рівночасно найуспішнійший зі всіх способів суггестії, се слово в усіх формах, в прозі її поезії, слово без доказу, все на ново повторюване тверджене її категоричне запевнене. В однім морськім купелевім місци одного дня розійшла ся звістка, що кілька метрів від берега появиля ся «морська змья». Всі вилягли на беріг і всі бачили виразно голову потвори, яка від часу до часу виринала з води. Навіть скептики були твердо переконані про істнуване містичного сотворіня. Кількох відфотографувало потвору, інші говорили, чи не підплисти би в човні і з близька її приглянути ся. Аж надійшов рибалка і сказав, що та «морська змья» не є ніщо інше, тільки темний камінь, який то заливвають хвильі, то він знов з них виринає. Цілі роки купелеві гості дивили ся на той камінь, і ніхто не вшав на думку, що він подібний до морської потвори; але як хтось запевнив, що се живе сотворіне, він усім видав ся таким, аж доки суггестією викликана ілюзья наслідком поясненя рибалки не зникла так само швидко, як була утворила ся.

Слово, тверджене, не тільки творить віру, але й закріває маси до діл. Відомий є вплив Катонського „*Ceterum censeo Carthaginem esse defendam.*” Найсильніше впливає в тім напрямі клич, звязка фраза, яка в найбільшій короткості пеначе містить весь світогляд. Клич відповідає як-раз потребі маси: є поверховний, генералізуючий, позбавлений всякої означеної

думки, але будить неясне почуване, яке знаменито надаєть ся до викликуваня імпульсів. »Поворот до природи«, »зірвати з Римом«, »боротьба проти капіталу«, »право життя«, »століте дитини« і т. д. — є се фрази, які в абстрактній загальности подають певні тенденції; а що масам здаєть ся, що в них містять ся ключі до розвязки великих суспільних проблем, вони підносять маси попад самостійне вглиблене їх думки в ті проблеми, що лежить поза межами можливости духа маси, бо маса не вміє ані розумувати ані аргументувати. Ле Бон в своїй основній праці про »психологію мас« каже, що розумоване маси »полягає на складаню річній, які основно різнять ся від себе і тільки поверховно на себе похожі, і в поспішнім узагальнюваню особливих випадків«. Правильнійше було би сказати, що маса тільки для таких розумовань є суггестивно вразлива. Спо-винути самостійну працю думання, до сього маса наслідком своєї природи нездібна. Клич є сильно діляючим стимулом, який викликає в масі сильні рефлекційні рухи і який тільки на такі маси не має впливу, що вже зімунізовані противною суггестією. Кличі можна все повторяти й повторяти, не боячи ся ослаблення їх впливу. Ще довго після того, як практичні відносини позбавили їх всякого значіння, живуть вони далі і впливають тільки завдяки звісному й улюбленому звукови слів.

Суггестія середовища опираєть ся на традиції й публичній опінії, на вкладах мертвих і живих. Вона впливає на малу скалю через дім і знакомства, на велику через моду, літературні й артистичні напрями, всі ті товариські тенденції, які разом складають ся на те, що називаємо »духом часу«, і що в особливо замкнених та одноцільних періодах неретворюєть ся в »стиль«. Один примір покаже, яку силу має суггестія середовища. Вннїженій сальоповій сьвіт XVIII. ст. вптвєрив штуку вмирати з тим самим лагідним, гармонійним супокєм, з яким жило ся. Особливо жінки вмїли вмирати стилєво. З тактом і приличністю прощали ся зі сьвітом, без знаку страху або болю, який міг би розстроїти тих, що остають.

»Можна почислити тих, — пишуть брати Гонкурти „La Femme an 18-e siecle“). — що в своїх останніх хвилях не остави вірними свому житю, своїм прінціпам, свому становищу, на-

віть своєму невірству. При словах: »Княгине, милій Бог є тут; позвольте, щобн ввійшов? хотів би мати честь дати Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на прийняте короля. Інші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на прийняте короля. Інші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вмираючі жінки кличуть свого духаря й видують йому зарядженя, щоб добре приймав гостей, щоб ті не опускали їх стола. Бачимо жінки, які скуку повільної педути прогоняють тим, що пишуть завіщанє, в яким не забувають про нікого з своїх споріднених, приятелїв і знайомих, навіть про нікого з своїх бідних, — архитвір ясности, чудо пропорціонального рахунку! Ті строять свою смерть у вікни, обсипають її цвітами, окужують танцями, комедиями, любовю останньої години; інші укладають для себе нагробний пампе... Деякі на кілька годни перед смертю складають славні кулети, інші антишамбрують на порозї смерти, співають пісні по мельодії »Жоконди«... Є се столітє, де вмираюча принцеса каже прикликати до свого ліжка своїх лікарїв, свого сповідника і свого адвоката і каже до лікарїв: »Мої панове, Ви мене вбили, але се було по правилам Вашої інтуки«; до сповідника: »Ви сповнили свій обовязок, нагнавши менї великого страху«; до адвоката: »Ви є тут на просьбу моїх людий, які хотять, щобн я зробила завіщанє«; в кінці до всіх разом: »Ви всі добре граете свої ролї, але мусите також признати, що й я моєї не граю зле«. Душа принцеси йде пристроєна духом на зустріч смерті, так само, як тіло принцеси Тальмон в синій і срібній сукні несуть у землю«.

Суггестия середовища в своїх ріжних родах є тривкіїша, постійніїша від особливої суггестії, впливає з більшою силою й меншою нагальністю. Суггестия середовища, се безособова сила, яка з своїх сторін день за днем впливає на одиницю і тому всім, що живуть в тім самім передовищи, мусить в більшій або меншій мірі витиснути своє знамя. Високо просьвічений чоловік не менше як ігнорант підпадає під вплив того роду суггестії, яка має свою почву в товариській інстинкті, в сути людини як товариського звіря. Як швидко годимо ся ми з мо-

дою, яка зразу видавала ся нам сьмішна або погана! А мода, се найвизначнійший спосіб суггестії середовища.

За те про особову суггестію треба сказати, що вона впливає найсильнійше і найпевнійше на примітивні натури. Просьвічена одиниця, мислитель хоче бути переконаний розумовими аргументами; менше розвинена людина вдоволяєть ся тим, що слухає авторітету: так непросьвічений і півпросьвічений, так менше здібний, дитина й дикар, так також маса, бо душевне жите маси дуже примітивне.

З понятєм »душі маси« не треба лущити містичного представлення про душу поза окремими одиницями. Душа маси є тільки сумою душ одиниць, які складають ся на масу; через те, що вони зібрані на тій самій точці і звернені в тім самім напрямі, поважає шось в роді спільної свідомості, незалежної від волі одиниць. Одиниця на хвильку — сказати-б — відлучаєть ся від свого **я**, щоб стати несамостійним членом маси. Коли збори слухають промови, яка робить сильне вражене, підпадають під вплив не тільки суггестії, яка виходить від промовця, але також суггестії інших, які стають під його впливом. Мінами, рухами, окликами, суггестіюють слухачі себе взаїмно. Кождий має інтензивне почуте, що знаходить ся в звязку з оточуючими, що його ще сильнійше загірає. Те явище яке можна би назвати **»міжсуггестією«** і яке треба вважати самосуггестією маси, відіграє визначну роль в усіх масових гучках. Вправний дослідник, попавши в масу, легко зможе заважити вплив міжсуггестії на себе самого; від напружених мін, галас окликів призвания будить у нїм дивно осяняюче почуте сили, яка знаходить ся в масі. Він особисто відчуває силу суггестії, хоч його думаюче **я** держить ся критично супроти положеня. При масових оздоровленнях в Нордї та інших відпустових місцях впливає не тільки суггестія тих, що і ке стали здорові, і самосуггестія одиниць, але також міжсуггестія серед громади недужих, що ждуть чуда, з яких один за другим оголошує, що відискав здоровле. Через міжсуггестію можна суггестію довсети часом до **екстазч**; є се стан, в яким »пановане якоїсь одної групи представлень так абсолютне, що кождий инший змієт думки, який рівночасно знаходив ся би в мозку з иншого жерела, воно зов-

сім усуває її пишність» (Шголь). Маса в екстазі є розсієм невмішма.

II. Душевне жите мас.

Душевне жите мас, як уже сказано, є дуже примітивне. Коли через безвільне розпишнене душ одиниць в спільній свідомості повстає «душа маси», передумовою того є очевидно те, що душевні настрої, з яких творить ся спільна свідомість, є загально людські. Психічний елемент, якого нема в моїй свідомості, не може бути викликаний сугестиею. Отже все зіндівідуалізоване є виключене з маси. Властивости, які є тільки в немиогих, не можуть увійти в душу маси, а тільки такі властивости, які всі мають. Тільки найпримітивніші душевні настрої знаходять в свідомості всіх безпосередній відгук, і тільки таких можна сподівати ся в масі. А що ті примітивні душевні настрої є скрізь і в усіх часах менше більше ті самі, то всі маси по своїй природі і в своїх виступах є в сути річи однакові. Влучаю говорить Ле Бон: »Власне те зібране загальних властивостий поясняє нам, чому маси ніколи не можуть довершити діл, які вимагають високої інтелігенції. Рішення в справі загального добра, ухвалені зборами визначних людій, які одначе займають ся ріжними спеціальностями, є не багато ліпші від рішень, які ухвалили би збори слабих голов. В дійсности вони можуть зібрати разом тільки ті пересічні властивости, які має цілий світ. В масах збираєть ся глузота а не дух«*).

Найпримітивіший інстинкт в людині є **інстинкт самозбереження**, який, ставши свідомим, прибирає характер **самоукріплення**. Самоукріплене виступає в масах дуже сильно, через що прим. національні рухи знаходять в них дуже пригожу ночву. Коли маса переміняєть ся в секту або партію, самоукріплене переміняєть ся звичайно в нетерпимість: в кождім аргументі бачить вона ворога, в кождім аргументі проти своєї жадоби чи своєї віри загрожеє свого істнованя, і в почутю своєї сили торощить маса все, що їй опираєть ся.

* G. Le Bon, La Psychologie des Foules, 12-e ed., ст. 17.

В природнім звязку з інстинктом самозбереження остають різні елементарні настрої, передовсім інстинкт **рабованя**, себто насильного присвоєня собі плодів праці чи рабунку інших, або також присвоєня собі людських робочих сил (невільництво). Назбиране добичі і людських знарядів праці розвиває її сродняє споріднений інстинкт: інстинкт **влади**. Сі оба інстинкти, які доповняють самоукріплене і йдуть далі хвилевого самозбереження, знаходять ся в масі. Серед примітивних або розвільнених відносин масові акції відбувають ся звичайно при рівночаснім пліндрованю; де існують міцні суспільні звязки її укріплені правні відносини, там також інстинкт рабованя підлягає впливови суспільного ладу, що одначе його в сути річи не ослаблює. Тут виступає він в звязку з інстинктом влади, у взаємних відносинах держав і націй, в відносинах між станами, класами її партіями; словом, скрізь, де проти себе стоять організовані маси, інстинкт рабованя проявляє ся як заводницька політика, як станові привілеї і класове законодавство, як партійна тиранія і звязані з нею появи: немотизм і корупція.

З самоукріпленем споріднений в сути і в діланю **страх**. Страх є тільки негативною стороною самоукріплення, але його наслідки є ті самі, як і ділане позитивного самоукріплення, радості з проявленя власної сили; також страх заставляє маси до переслідувань. Маси, які »зі страху стали терористичні«, є чи не найстрашійші. Місто чи край навістить якесь нещасте, маса нападає в жах або подразнене, і тепер виступе одио слово, щоб її скаженість звернути на якийсь означений предмет. Коли в середніх віках вибухала зараза, часто обвиняли Жидів, що вони по затроювали кришки, і тоді вибухали криваві переслідування Жидів. І в наших днях телеграф не рідко приносить звістку, що російські селяни підчас епідемії холери бунтують ся проти лікарів і доглядачів хорих, яких виснавають до них для організації боротьби проти епідемії. Гікетт, який за Люї Філіппа був у Парижу префектом поліції, сповідає, як в 1832 р., коли епідемія холери дійшла до самого вершка, повстала її летею банскавинні розширила ся звістка, що епідемія є наслідком затроєня предметів в живи і паритків. На публичних втіювах вичли

зараз збирати ся величезні товпи які в великім подразненю шукали за вимовниками видуманих злочинів. Підозрівали кожного, хто ніс пляшки або малі пакети. Богато осіб змасакровано тільки наслідком підозріння, що вони хотять насипати отруї в бочки торговців вина. На одній площі тисяча товпа обступила двох муштин, яких обвинювано, що вони хотїли дати кільком дітям затроєні пляшки. Оба муштини втікли до поліційної стражниці. Стражницю обступила товпа, і поліцаї були-б попустили смерть разом з обома обвинешими, коли-б поліційний комісар і один колишній офіцер не ввази на добру думку розділити пляшок поміж себе і зїсти на очах публіки, що в ту мить перемінило скаженість товпи в зафальну веселість*). Ту здібність в ту мить перескакувати від одного настрою в його протилежність має маса так само, як дитина її дикар і як взагалі імпульсивні натурни.

Як момент, який товаришить самовдержаню або страхови, виступає найперше **жорстокість**, розкошоване фізичними терніями інших, почуване, якого переважно половий характер можна вважати тепер уже зовсім певним. Також жорстокість належить до елементарних інстинктів, які все ворухать ся глибоко в нутрі культурної людини. Хоч люди з певною просвітою переважно жахають ся бути присутними при публичнім траченю, — між ин. тому, бо присутність при такім заздалегідь приготованім акті траченя занадто виразно свідчала би про істинованє первісного інстинкту, — одначе тільки дуже мало відмовляеть ся придивляти ся нещасливому випадкови, який траїть ся принадково на їх дорозі. Інстинкт, який заставляє людей збігати ся, щоб поглянути на чоловіка, який упав з вершка церковної вежі, є очевидно доволі складний. Тут входить в гру примамчивість незвичайности, в меншій мірі також милосерде, — в меншій мірі, бо люди спїшають дивити ся, хоч знають що не можуть нічого допомогти. Одначе переваляючим моментом є тут все таки садистична розкіш при видї фізичного тернія, звана популярно «подразненем нервів». Хто спїшить, щоб поглянути на чоловіка, роздавленого колесом воза, відчу-

*) Цей факт подає G. Tarde в L'Opinion et la Foule, т. 187—8.

ває в темній неозначеності те саме вражінє, яке, розвинувши ся свободію, проявляєть ся як »тропікальний шал«. Ще більше ослабленим тому менше пожираним сили виступає той первісний інстинкт при читанні кривавих сцен в сензаційних газетах і вуличних романах.

Такі щоденні явища пояснюють, як афекти маси можуть породити ся в криваву скетазу. Що садистична розкоші є постійним чинником в душевній життю мас, вистане поміняти на горячково дряжачих людий, які з остовпілими очима товплять ся, щоби приглянути ся нещасливому випадкови. На сій вразливості характеру мас полягає притягаюча сила карколомних царкових штук. Маса глядачів приглядає ся грі чоловіка з львами і тиграми не так на те, щоби подивляти побіду чоловіка над грубою звірячою силою, як в таємній надії, що звір може роздерти чоловіка. Є се лотерія з дуже неправдоподібною виграною, але иноді виграна така дістаєть ся глядачам. Обставина, що на випадок сього сильно проявляєть ся відроза культурного чоловіка до проливу крові, а навіть може повстати паніка, нічого тут не зміняє. Хоч і як примітивна є душа маси, можуть у ній рівночасно існувати противні настрої.

Перехід від пасивної розкоші на вид кровавого принадку до активного проливу крові не є для маси особливо важний, хоч культурний ступінь і народний характер проявляють тут свій вплив. Сама маса не має тут очевидно зрозуміня для тої сторони свого душевного життя; садистична розкоші прикриваєть ся маскою всяких поважаних мотивів. До первісного інстинкту жорстокості додаєть ся незвичайний суггестивний чинник, який може називати ся прим. »справедливість«, »добро вітчизни«, чи »охорона віри«, і вже маємо скетазу вбивання. Маса американських горожан, яка тягне Негра в ліс, обливає там нафтою і живцем спалює, переконана, що робить се з почуття справедливості; жертву обвинюють о знаслування білої женщины, і Негра на вес здібши. Маса паризьких санківотів, які вбивали на вулиці »аристократа« і обносили на синє того голову, мотивом свого вчинку вважаю »загальне добро«. Чи-ж не були вел аристократи »вороти вітчизни«? А інквізитори думали, що се проявляєть ся в них виключно їх християнська ревність,

коли мучили єретиків мужеського і жіночого пола з усім вирафінованем тортур, а в кінці торжественно палили їх на славу Божу. »Одичінем людського духа« називають часто такі прояви. Атавізм був би тут докладнішим висловом. Не треба культурного чоловіка довго обшкробувати, щоб побачити горіля.

Також товариські інстинкти людської натури знаходять ся в масі. Їх формами є елементарне почуте справедливости і певне співчуте для слабих і безпомічних. Сі оба почування є в масі тежер універсальніші ніж давніші. В часах, коли почуте права і симпатія обмежають ся на племя чи релігійну спільність, не можна в сїм бачити багато більше, як тільки одну з форм самоукріплення. Тільки через довгий розвиток набирають ті почування мас загальнішого гуманного характеру. Від тисяч літ існують маси, на які виливали гуманні ідеї (буддисти, найстарші християнські громади), а одначе аж в останніх століттях дійшло до того, що випадкові маси, яких не лучить звязок спільної віри або спільного переконання, є досі чинні для сугестивної гуманних ідей. З сього виходить, що також маса підлягає законови розвитку, хоч той розвиток відбуваєть ся страшно поволно. Але ті другорядні почування мас є звичайно слабші від первесних. Де запаує самоукріплене або страх, там мусять мовчати почуте сираведливости і співчуте.

Се є головні чинники психічної власности мас. З тими елементарними інстинктами мас до діла агітатор і пародний провідник. Інтелектуальні моменти не відграють тут ніякої ролі або дуже зникаючо малу. Маса є позбавлена, поступле імпульсивно, піддаючи ся всяким сугестивам, які зустрічає на своїм шляху, і легко довести до одушевлення або до фанатизму.

Різниця між сими обома поняттями є тільки та, що ми в відношеню до нас самих і наших однопумців називаємо одушевленням те, що в наших протавників уважаємо за фанатизм. Так само, як говоримо про патріотизм у нас і наших земляків, а те саме явище в несимпатичної нам нації називаємо шовінізмом. Прим. один французький клуб в Мецу устроїв в сїчні 1911 р., не вважаючи на заборону поліції, агітаційне свято. Одна німецька газета, описуючи те свято, писала, що всі присутні були »няні від так званого одушевлення«.

Що з того настрою маси вийде, користь чи шкода, залежить від випадкових обставин і роду сугестії. Одушевлене є все сліпе. Коли масу запалють товариські інстинкти, може вона в своїй сліпоті спричинити інші наслідки ніж намірені, але її ділане є іноді повне такого самовідречення, до якого рідко коли підносять ся думаюча одиниця. Властивістю маси є хитане між крайностями. Де ділає міжсугестія, там можуть наступити найбільші мучеництва й найбільші пожертвования, але з другої сторони де провідними мотивами її діланя є нетерпимість чи страх, злучені з жорстокістю, наслідки бувають часто страшні.

Релігійна сугестія є дуже складна й торкається всіх обговорених сторін душевного життя мас. Найперше зустрічаємо тут самоукріплене. Зорганізована в релігійну громаду або націю маса укріплює своє існуванє не тільки земними способами, але також союзом з надземськими силами. Де сього долучається страх, що ті сили можуть метити ся, коли не дістануть належної данини або коли не обороняти їх справи. Получене релігійної сугестії з інстинктом рабства, який дучить ся з інстинктом влади, є одним з найспильніших ферментів, які знає історія. Відомими примірами того є: з одної сторони «свята війна», яку викликав Магомет, тин великих релігійних сугестіонерів, яких сила лежить в інтензивности їх самосугестії, і його наслідки, і яка за кілька десятиліть сотворила державу більшу від римської держави на її висогі, а з другої сторони хрестоносні походи, які повстали з одного з наймогутніших сугестійних рухів в історії християнства.

Релігійна сугестія є далі доброю почвою для жорстокости. Жорстокостий, яких инакше маса жахала ся би, допускається вона без скрупулів, коли вмовить в себе, що поступає по волі якогось божества. Представлене, що сповнюванем якогось акту жорстокости виконується тільки божеський присуд (справедливість) або причиняє ся до зменшеня терпінья жертви по смерти (співчуте), відбирає масі всі грузди, так що вона в цілости може віддати ся розкоші, злученій з видом фізичного терпінья і з активною участю в задаваню мук. Палене

на кострі є тільки одним з примірів, та за те дуже характеристичним для психології маси.

Сим не хочу сказати, наче-б почуте сираведливости і співчуте були в дійсности виключені з області релігійної сугестії. Навпаки, релігія, яка має етичний характер, може мати велике значіє як заохота для тих товариських інстинктів, які часто аж наслідком того, що їх представляєть ся як Божі заповіді, стають постійними складовими частинами свідомости маси. Обставина, що релігійна нетерпимість ставить певні границі, не управляє до заперечуваня товариського впливу релігії. Маса вірних, яка з побожністю — побожність є станом чистої сугестії або самосугестії — вислухала богослуженя, виїшовши з церкви, буде звичайно більше ніж коли инде настроєна до добродійности.

Релігійна сугестія є взагалі для психолога незвичайно цікава, власне тому, бо вона впливає на всі інстинкти маси і заставляє їх до особливо сильних прояв. Вона дозволяє нам оглядати вплив масової сугестії — сказати-б — під мікроскопом. Релігійні сугестіонери вживають все і всюди тих самих способів. Отже передовсім слова, все повторювані твердження, патетична мова, яка судить то надії то страх, загадочні, містичкою незрозумілости чаруючі фрази, вкінці символічний церемоніал, молитви й літанії, відправлявані часто в незрозумілій для маси мові, як латина, санскрит, і т. д.

Орієнт був у всі часи багатий на таких сугестіонерів, по части переконаних пророків, по части на половину або і в цілості ошуканців. Аль-Галаядж, якого суфі, містички ісламу, вважають великим святом, мав бути чоловіком, який знав трохи алхімію, а поза тим був зовсім непросвічений, та за те енергичний і впертий, відважний супроти авторитетів, чоловіком, який вмівував ся до високих річин, старав ся валити правителів, а до науки інкарнації, виступавши перед королями як аїт, а перед простим народом як суфі. В скетай викав: «Я Бог!», а до своїх учеників говорив: «Ти Не-Дж» «Ти Мойсеє!» «Ти Магомет!», додаючи: «Я казав їх душам вступити в твої тіла». Але говорив зовсім безглузді фрази, прим.: «Дотел» «ходить яєслий Бог світла, що світить своїм світлом». А додав, що мо-

же творити чуда, прим. простягнувши руку і взяти її назад наповнену монусом або монетами, які розкидав поміж глядачів. Або схоплював неначе з воздуха овоч, одначе один з очевидців каже, що той овоч, коли його хто нищий брав у руки, перемінював ся у гній. Один чоловік захорював і хотів яблока, одначе не можливо було такого яблока дістати аж доки Аль-Галлядж не простягнув руки і не взяв її назад з яблоком, про яке сказав, що воно з райського саду. Один з присутних завважив, що райські яблока не псують ся, а в сім є хробак. »Се тому, — відповів Аль-Галлядж, — бо воно з місця вічності зступило в вітчину дочасности, тому зіпсує знайшло шлях до його серця«. Ся відповідь подобала ся присутним ще більше ніж саме чудо. Аль-Галляджа в кінці (922 р. після Христа) серед важких мук страчено. Та його однодумці не хотіли вірити в його смерть, хоч його голова була якийсь час виставлена на публичне видовище, її говорили, що се якесь звіря в його подобі понесло смерть. Який великий був його вплив на сучасних, видно з того, що вважали за потрібне запрягати книгарів, що вони не будуть купувати ані продавати його писань*).

В магометанським Оренті стрічаємо скрізь такі типи, аж до наших часів, коли в Марокко її денде пророки голосять »свату віру«. Такий святій з політичною закраскою, в якого характері самосугестія і свідоме ошуканство спливають ся разом без ясно зазначених границь, може все викликати масові рухи, які шоді можуть перейти в правильну війну, що загрожує державі її династії.

В Европі середні віки були зовсім переняті релігійною сугестією. Шапа, який без значійшої армії був більш могутий ніж королі й цесарі, був плодом релігійної сугестії. Про хрестоносні походи вже згадувано як про примір сугестії, в яким разом спливали ся віра й інстинкт рабовая. Здобуте Єрусалима в першій хрестоносній поході показує, як релігійне одушевлене і садистичка розкіш можуть здлучити ся в найдикшу екстазу вбивання. Всі тогочасні справоздавці оповідають, що кров убитих в мошеї Омара стояла високо на землі. Очеви-

* E. G. Browne: A literary history of Persia, I, ст. 428—36.

дець Раймонд д'Ажиль оповідає, — без сумніву зі значною пересадкою, яку треба приписати очевидно самосугестії, — що кров сягала їздцям аж до колін. Коло 10.000 осіб, мужчин, жінок і дітей, убито тут, говорить Фульше де Шартр. Побожний Голфрід, який не брав участі в сій кровавій кунсели, пішов з трьома товаришами без зброї і босий до церкви святого гробу. Коли про се розійшла ся звістка серед християнського війська, всі зараз покидали свою окровавлену одіж і пішли з голими головами й босі до церкви воскресеня, наповняючи цілий Єрусалим своїм зойком і плачем. В цілім місті лунали тільки покутні псалми і слова Ісаїї: »Ви, що любите Єрусалим, радуїте ся разом з ним«. По тій побожності повбивано всіми можливими способами всіх осталих мешканців міста: одним постинано голови, других повбивано стрілами, інших примушено скакати з веж, ще інших спалено на повільнім огні*).

Здобуте Безіє підчас хрестоносного походу проти Альбігенців дає зовсім подібний примір екстази вбиваня, полученної з рабунком. »Нані не щадили ані стану ані пола; вбили 20.000 осіб; ціле місто спліндроване і спалене; дивно лютував Божий суд«, — читаємо в звіті до нані. Ті самі властивости повторяють ся з монотонністю масових сугестій в ночі Вартоломея, яка зрештою тягнула ся майже цілий місяць.

В сучасній історії Орієнту дає бабістичний рух повноту характеристичних властивостей для дослідів над релігійною сугестією. Хоч оснуватель релігії Баб був ледви знаний особисто, — тільки дуже мало його однодумців бачили його на свої очі, — і хоч він в своїх нудних, дів'яцьких писанях ніколи не підносить ся на висоту свого естетичного взірця, Корану*), одначе, завдяки загальній корупції шітського духовенства, яка причинила ся до зросту його науки, викликав він сильний і для перської держави небезпечний рух, який м'ж ин. помітний тим що показує до якої відваги здібні Перси, яких уважають трусами, коли їх захопить релігійне одушевлення. Різниця бабі-

*) Raymond d'Agiles, цитовано на основі Michaud: Histoire des Croisades. Livre IV.

*) Бега-Уллаг, який продовжує діло Баба, без сумніву знає і горювачів свого попередника інтелектуально.

ств у Тегерані в 1852 р. з приводу атентату одного з членів секти на шаха показує в найякішій формі з одної сторони екстазу вбивання, з другої екстазу мучеництва. Одного бабіста вбили брат і сини великого безира разом з слугами й порубали на куски, одного міністер заграничних справ з одним висшим урядником, одного професора університету, одного видили артилеристам, які найперше викололи йому одно око, а потім привязали до армати і рвали на куски, одного дістали на забите тегеранські кушці, одного інфантеристи, одного видали товщи, якого била його кулаками, камінем і палицями, аж доки не згнув. — і т. д. Хама Гаджі Сулеймана мучили як і богатяох інших бабістів тим способом, що робили пожем діри в його тілі і вкладали туди запалені свічки. Так водили його по місті доти, аж свічки вигоріли і гніт горів далі насичений товщем його тіла. Потім прибили йому до босих ніг розпалені підкови і так його знов водили по місті, в кінці повиривали йому всі зуби і повбили в голову. Аж тепер він умер; його тіло розчвертували і виставили на чотирох брамах міста на видовище. Серед тих страшних мук він весь час виголошував вірші, в яких в суфійським стилю оснівував свою любов до Бога. Жінки й діти, яких покровавлених на цілім тілі з запаленими гнотами в ранах, гуляли через місто батогами, ішли наперед, танцюючи і співаючи: «Справді, ми приходимо від Бога і до нього знов вертаємо». Геройство тих жертв оставило на населено Тегерану на довгі літа незатерте вражінє і приєднало бабізмуви тисячі й тисячі вірних*).

Французський соціолог Тард**)) досліджував різні роди мас, з яких найважливіші є маси демонструючі і ділаючі. В перших завважають ся дві властивости, які мають в собі щось жіночого: дивно яркий символізм з особливо бідно о уявою для вишукування тих символів, які все ті самі і повторюють ся аж до змудження. Прапори, статуї, реліквії, шподі відрубані голови на синіє, оклики або крик, псалми або пісні, ось майже все, що во-

*)) L'Opinion et la Foule, et. 38 і 4.

**)) L'Opinion et la Foule, et. 38 і 4.

*) Див. Gobineau: Les Religions et les Philosophies de l'Asie centrale (Париж 1865), et. 301—7, також офіційний звіт в А.-Л.-М. Nicolas: Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, Histoire, et. 437—45.

ни вміти виіпати для висловлення своїх почувань. Та маючи багато ідей, вони тим більше держать ся їх і без утоми викрикують ті самі оклики і повторяють на пощо той сам похід».

Діваючі маси можна на думку Тарда поділити на люблячі і не люблячі: «Але на яке справді підле діло обертають люблячі маси свою діяльність? Не знати, що шкідливіше, неприємні чи любов, прокляти чи одушевлене маси. Коли вона реве, захоплюєна кайїбальським шалом, тоді вона очевидно погна; але коли вона з поклонами стелить ся під ноги одного з своїх земних ідолів, випрягає його віз і бере на свої плечі, тоді звичайно півбожевільній чоловік як Масашельо, дикий звір як Марат, генерал шарлятан як Булянке є предметами її ідолопоклонства, яке творить диктатури її тиранії».

Одначе є «відміна люблячих мас, яку бачимо дуже часто і яка грає дуже потрібну й дуже спасенну суспільську роллю і творить противагу всего того злого, що коять всі інші роди мас. Се маса серед сьвята її радості, залюблена сама в собі, опяніла від радощів сходни для самих сходни... Очевидно, не вся продукція полягає на будованю домів, вироблюваню меблів, одежи, предметів поживи. І суспільний мир, суспільне єднане, які дістають свою поживу від народніх забав, веселих сходни, періодичних сьвят цілого села чи міста, коли всяка сварка на хвилю розливаєть ся в спільнім бажаню бачити ся, дотиркати ся себе взаімно, симпатизувати з собою, той мир, те єднане, се плоди, які мають не меншу вартість як плоди землі, виробни промислу... Як можна би в кінци, після сьвяточних мас, забути про жалібні маси, які під тягарем спільного болю йдуть за домовиною приятеля, великого поста, національного героя? І вони є сильними стимулами для суспільного життя; спільною жалобою так само як спільними радощами вчить ся народня маса думати всі окремі волі спільним звязком». Є се товариські інстинкти, як і тут зазначає Тард як плодючий елемент душі маси.

Зрештою треба розрізнити два головні роди мас, які в своїй суті і в своїм діланю виказують немало важкі різниці: маси **місцеві й розкинені**. До першої категорії належить кожде припадкове збіговнище на вулиці, круг слухачів ораторської

трибуни або сцени, громади демонстрантів, борців на барикадах і т. д.; до другої належать люди, які підлягають суггестивним самим книжкам або газет, які розвивають ся в такім самім середовищі, люди, які зрештою живуть иноді зовсім далеко один від другого, навіть не знаючи нічого взаїмного про своє існування. Остання категорія звязана з собою особовою суггестивною і суггестивною середовища; за те не підлягає вона так безпосередно як місцеві маси міжсуггестивні; вони не бачать себе і не чують і мусять вдоволяти ся свідомістю того, що кругом у світі інші люди читають ті самі книжки й газети і так само підпадають під їх вплив, або що вони окружені тисячами або й мільонами людей, які їм особисто незвісні, але з якими лучить їх спільний звязок мови і традиції і тим самим способом думання й життя. Се останнє відносить ся до нації як до мас. Діла не розкинутих мас не є так дуже обмежене часом і місцем, як місцевих; суггестивна є тут менше остра і не так легко доходить до екстази або паники. Розширене знання читання в наших часах уможливило більший вплив ідей на віддалене і через те зробило розкинені маси особливо важним чинником. Одначе вони в своїй суті не різнять ся від місцевих мас і є так само «петершніми, горді, безкритичні, зарозумілі, таї думають, називаючи се публично опінією, що їм усе мусять уступити, навіть правда, коли вона стоїть їм на шляху» (Тард).

За те в своїй суті різнять ся від маси **корпорація**, союз одиниць з спільними матеріальними або духовними інтересами. Хоч суггестивна й тут має свій вплив, одначе круг представлень в корпорації опираєть ся переважно на річевім і професійнім знаню, себто є раціональний і критичний.

Взаїмний вплив між одиницею, творчою, провідною або пануючою особистістю, і між масою, яку сотворила суггестивна і яка виступає під впливом суггестивної, творить історію. Всі «рухи», які знає історія, воєнні й мирні, се прояви суггестивної. В суггестивнім оняннню виграєть ся битви, переводить ся повстання й революції. Культурні повстають, змінюють ся й опивдають під безпастанним, повільним і постійним впливом суггестивної середовища. Осері суггестивної опивдають найбільше в очі. Характеристичні приміри сього знаходять ся на кожній сторінці історії

Діяльність такого Аלקібіяда, Демостена, Гракха, Цезара зродила ся очевидно з потреб часу, але під психологічним оглядом опираєть ся на сугестії. Виголошена з великою ораторською шуткою і грубими ефектами промова Антонія над труном Цезара довела Римлян до такої екстази вбивання, що вони роздерли на кусні одного народного трибуна, Гая Гельветія Цінну, тільки тому, що він принадково називав ся так само, як претор Люцій Корнелій Цінна, який публично виславляв убійників Цезара. Нарід сповнив се страшне діло, як оповідає Аппіан, ані не хотючи чути про те, що оба Цінни мають спільне тільки назвище. Відомий є вплив сугестії таких людей, як Людовик XIV., шведський Кароль XII., Наполеон I. Вольтер був визначний сугестіонер, який ріжними способами витискав на сучасних своє особисте знамя, і то далеко поза границями Франції. Наймогутнійші монархи того часу бачили точку своєї гордості в тім, щоби з тим перенесувати ся, а його замочок Ферне став відпустовим місцем для побожних прихильників. Сугестія Руссо витискає своє знамя на гіперсентиментальнім часі безпосередно перед революцією, а його ідеї всякають в теорії революції її оставляють слід з усіх областей духового і політичного життя XIX. століття. »Його любили — пише Ж. Леметр — і багато любить його ще й тепер; одні, бо він мистець і поет і апостол абсурдів; другі, бо він між славними іншменниками сотворіне з першів, слабости, гріху, болю і мрії». Руссо пишми словами був власне одною з натур, що відзначають ся тими незлогічними, ірраціональними властивостями і тими імпульсивними тенденціями, які найбільше надають ся до того, щоб сугестіювати маси.

Французька революція се найбільш обемисте герпетогіум для проявів масової сугестії. Безкритичне розфанатизоване доводить то до жертволюбности, як на звіснім нічнім засіданню з 4. на 5. серпня 1789 р., коли заступники всіх трьох станів з міжсугестивним одушевленем суперечничали в відреченю від привілеїв, то до героїства подвигів революційних війн, то до екстази вбивання в вересневих днях. Сентиментальні свята братання міняють ся з різнями, підчас яких часто виступають канібальські риси, і страх, садизм і інстинкт рабовляни силва-

ють ся в одно. Рідко виступає так ясно власть клітів як тоді все лунають оклики »vivat« і »repeate«; рефрен »sa ira« будити надії а страшне »a la lanterne« в ту мить викликає в масі відповідні настрої її рухи; в словах »третьї стан«, »недня«, »парід« вистить ся магична сила, коли тимчасом слова »аристократ« до-стаєть, щоб пустити в хід інстинкт вбивць маси, а слово »veto« впливає як червоне сукно навіть на тих, що не розуміють значі-ня того слова. Французська революція взагалі стає зрозуміла тільки в світлі сугестії, тої альфи її омеги психози маси.

Зовсім такі прояви виступають в російській революції 1905-ого і дальших років з її боротьбою за свободу, бунтами, погромами, страйками її епідеміями вбивання.

Дальшим цікавим приміром острої сугестії з сильною за-разливістю є афера Драїфуса. Ніколи перед тим ніяка судова справа не зробила такого вражіння на цілій земській кулі. Спра-ва Драїфуса показала, до якого величезного значіння дійшла в часах читання газет розкинена маса.

III. Суверенна маса.

Парляментаризм є очевидно наймогутнійшою з усіх сугге-стії середовища наших часів. Як новий світогляд, якого засо-бами влади є не релігія, не страх перед тим світом, тільки по-літика, примус легітимованого конституцією діланця маси, без-особовий і немилосердний примус, який скриваєть ся під іме-нем свободи, парляментаризм виріс з лібералізму її демокра-тизму. Головна помилка лібералізму лежала в тім, що він по-будував свою програму на двох основних принципах, які мусіли би взаїмно виключати ся: на свободі її рівності. Тому в своїй історичній ролі лібералізм став перше всего каміннярем на служ-бі демократизму, нової сили, яка, опираючись на ідеї рівності, захопила керму в свої руки. Свободу демократизм, розумієть ся, також признав за свою, одначе був готов її прозбути ся, ко-ли б ті два принципи пошлани з собою в конфлікт. Демократизм став для XIX. століття тим, чим був римська першов для серед-ніх віків: sacrosancta, непомилна інституція, яка шукала своєї основи в святий природі. Як релігійна віра в середніх віках,

так і демократизм усе пережив своїм духом: штука й література, товариські форми й пошта, все стало демократичне. Все, що стояло демократизмови на шляху, зметено, а щоб завершити своє пановане над світом, почав він в кінці при допомозі машинових гармат, залізниць і преси звертати дивину Азії з її тисячлітніх шляхів.

Світ знав і давніше репрезентативні системи. Інституція станів давала становим інтересам, союдиним і високим інтересам їх заступництво; кожний стан оборочив свої інтереси, почував себе на певнім ґрунті, знав, що йому принесе користь а що шкоду, і через те важко було збити його з шляху при допомозі сугестії. Та тепер утворено систему, на якій основі кожда одиниця заступає в пупрі і на верх якусь часть — може одну дво-мільйонову, може одну дваццять-мільйонову — держави з усіми її безконечно ріжпородними інтересами. Кожда одиниця заступає в дійсности цілу державу в мікрокосмі, а кожний народній заступник заступає знов певну, основними законами означену скількість тих мікрокосмів, стільки і стільки частий держави. Одначе ясна річ, що одиниця не може заступати держави як цілости, якої інтереси тільки немногі можуть обняти, з тою самою ясністю, що свої власні, добре означені класові інтереси, які вона добре знає. Думали, що через демократичну систему досягнеть ся заступництво абстракцій і догм; справа представляєть ся на жаль так, що політика дає тим ширше поле для сугестії, чим менше містить конкретних реальностей. В тій самій мірі, як розпливають ся поняття, панують фрази, які мають закрити неясність думки. Девятьнацять і дваццять століть є власне в визначній мірі періодом фрази й політичної сугестії.

Політична історія наших часів стала пудна, вона в нас є історією особистостей, тільки історією числа голосів. Модерна політична хроніка посуваєть ся від виборів до виборів, її зміст творять прийяті й відкинені проекти законів, парламентні пересушення, голосованя, заяви довіря и недовіря і зміни міністрів. Одначе всі ті партійні провідники, бувалі, теперашні й будучі міністри, се тільки імена з означеним партійним звуком, але безособового змісту; може сеї чи тої і зникнуть ся

в пам'яті, бо незвичайно довго вдержався на міністерським фоні, або підчас його урядованя стала ся якась особливо важна подія, однак тільки рідко мати-муть вони в пам'яті як індивідуальності; всі вони викліті в ті самі парламентарні форми, і діяльність, се океан слів. Найбільш індивідуально виступають охвнене слово і оо 'видно хиньнєдєне підзорник онцєняє эдіть ся в часті поза парламентарною машинерією. Зрештою властивости державного мужа є в наших часах радше перешкодою для того, хто хоче зробити політичну кар'єру, до його розуміє справи робить його менше податливим супроти домашньої маси. Коли в 1901 р. Данія перейшла до парламентаризму у властивим значінню слова, один з нових міністрів, що означали зміну системи, заявив публично, що «минули часи річового знаня». Тими словами схарактеризував він коротко й ясно суть парламентаризму. Парламентаризм не питає, яка політика мудра й розумна, тільки, чого хоче маса. Його наука перенята містичним представленням, що маса має божеський інстинкт, який є більш непомильний ніж усяке річове знанє.

Та коли від політика не вимагаєть ся здібностей державного мужа, то він потребує иншої здібности: здібности провадити масу. Він мусить оставати в постійнім зв'язку з примітивною думкою маси, мусить усе мати приготовані слова, яких закликаючий вплив на маси йому відомий, і мусить уміти проголосувати ті слова все з таким самим одушевленням, щоби вдержати сугестію.

Політична пропаганда складаєть ся з огнен головних частин: 1) Підношенє перших партійних догм, яких сугестія впливає закликаючо на настроєних з матеріального інтересу, з прививки або з темпераменту. 2) Нападанє на противників, яких злобність і глупоту представляєть ся то з патетичним обуренєм то з іронією; натура політичної боротьби спричинює, що для таких нападів ніколи не забракне матеріялу. 3) Підношенє вартости й ідеалізму власної партії й її провідників, причім пропаганду підпомагає вразливість маси на мельодраматичні противенства: примітивна природа людська любить грубу характеристику: чорне проти білого, благородне проти підлого. 4) Менше або більше укриті обіцянки матеріальних ко-

ристий на випадок, коли партія прийде до власти або вдержить ся при владі здобутій власти.

Про всім тим фразя є скрізь найліпшим способом для сугестіонера, а звідси тверезий дослідник може що дня мірити силу сугестивної студіюванем політичних промов і їх відгуку — газетних статей. Натурбні перекирчення правди і найбільшій безладуддя поликаеть ся зовсім легко; засугестіювані в означенім напрямі слухачі не реагують, — або тільки елементарними вибухами сміву, — коли асерюють ся до них при помочи логіки; річеві докази нічого не значать супроти значаня, що противник перед дваццяти роками застунав думку, яка рікнеть ся від його теперішнього погляду. Коли давнійший міністер А. докаже, що теперішній міністер Б. зробив велику помилку, то сей думає, що війшов чесно з цілої афери, коли може публічно пригадати, що А. має на своїй міністерській совісти таку саму помилку; слухачі тіпуть ся і ніхто з них навіть не подумає, що помилка міністра Б. не стає через те менша, а її наслідки лекші. Замітна є також легкість, з якою партийні провізники сьогодня можуть перекопувати своїх прихильників про значенність партії, з якою заключили союз, коли вчера, як ще знаходили ся в опозиції до тої самої партії, представляли їх як вершок усього злого, — і навпаки.

Виборча агітація прибирає в різних краях менше або більше яркі форми. Англ.-Сакс. звісні з своїх великанських виборчих реклям. В Франції берють ся кандидати при помочи афішів ярких красок, де виставляють себе й понижають свого противника; ся словесна боротьба має для маси таку саму притягуючу силу як прим. боротьба когутів. Про особливо пучаючі для психології має виборчі відношини в Угорщині пинне кореспондент "Kölnische Zeitung" в цвітні 1910 р.: "Добрій тужи ріжних підприємств існує тільки для того, щоб заосмотрювати кандидатів у добрі агітаційні засоби. Найбільшу ролю відграють тут прапори. Крім того муєть кандидат не тільки для виборців, але також для членів їх родни постарати ся о букет з пестрих пер до капелюха, а на тім букеті виписане його імя або навіть портрет. Муєть ся також роздати пестрі стяжки, гужики, а навіть цигарниці з іменем кандидата. Одво новозало-

желе підприємство вибрало собі за спеціальність виготовляти й друкувати карикатури виборчих противників і віршовані пасквілі на них. Треба тільки подати партійну приналежність кандидата і якусь з його слабих сторін, — і за 50 корон достається до дому тисяч інтук карикатур і віршованих пасквілів. Інше підприємство видає газети для окремих сіл, де величається кандидата і нищить ся його противника; ті газети розширюється щотижня в тисячах примірників... До того не перевертається також безпосереднє розділюване грошей між виборців, не вважаючи на всі законні заборони... Обіцянки інші вже не мають впливу. Давніше бувало, що кандидат побіжив, бо вмовив у своїх виборців, що на випадок його вибору не будуть платити податків, або ціни яєць підуть в гору... Та все ще виходить найдешевше, коли кандидат впаде на якийсь добрий помисел для своєї виборчої кампанії. Так прим. один з кандидатів підчас останніх виборів наймив кількох акторів, щоби вони, побравши ся в маски найславніших політичних провідників Угорщини, об'їздили села його виборчого округу і в пламенних промовах величали його кандидатуру. Виборці зловити ся на се її вибрали його, бо-ж прецінь поручали їм його найславніші політики, Антоні, Кошут і Угрон.

Щодо парламенту, то й він творить «масу» з усіми її характеристичними рисами: складається з людей різного походження, соціального положення і різних професій, яких дучить не річере знає в сільській області, тільки та принаккова обставина, що один з них дістав кілька голосів більше від свого противника. Також в парламенті проявляється жах маси перед нудними річевими виводами, які зрештою вже хоч би тому живі, бо становище, яке мають заняті носли супроти даного пропозиція, вже заздалегідь означене політичними формулками кожної з партій. Парламентом володіє міжсуттєвостя політичних формул. Кожде пропозиція кладеть ся на Прокрустове ложе догм Палата найчисленніша зібрана і має найчисленнішу аудиторію в тих великих днях, коли ведеть ся боротьба за загальні політичні принципи. «Можемо все — гово-

рять Мен*) — читати дебати палати нослів, де всі єводи по-
лягають на дуже слабоньких загальниках і дуже сильних осо-
бистих увагах. На уяву чистої демократії має той рід загаль-
них формулок дивиний вплив. Буде все легко придбати у нас
послух для загальних тверджень, виголошуваних з запалом,
хоч їх ніколи не справджено і не можна справдити».

Очевидно, палата може виробляти й добрі закони. Одна-
че є вони, як завважує Ле Бон, все ділом одиниць. «Вони ста-
ють шкідливі аж тоді, як цілий ряд нещасливих поправок пере-
мінить їх у колективний твір». При кожній конкретній справі
знайдуться очевидно нослі, які знають їх лініше від інших і
які стараються перенерти своїй погляд. Та їх становить важке
і невдячне, бо вони мусять воювати річевими аргументами про-
ти загальникових привидів, яких не можна пошліти. При тім
позитивний зміст дебат затирається звичайно великою обиль-
ністю особистих нападів і відповідій. Та все таки в одній точ-
ці нослі серед всяких обставин зберігає свою самостійність:
де ходить о інтереси його виборчого округа. Часто походить
він сам звідти і тоді має для тих справ конкретне розумінє, яке
зберігає його від впливу абстракцій і узагальнень. А як ні, то
в кождім разі з обороною інтересів виборчого округа звязаний
його поновний вибір, а мандат є також одною з тих реально-
стей, які можуть переломити силу сугестій.

Взагалі-ж доволі ясно висловлюється та термінологія, яка
відрізняє «річеві» й «політичні» причини. Перші висувають
на перший план в агітації, але побіду відносять другі. «Полі-
тичні причини», се причини, що стоять в звязку з численними
партиципними й особистими інтересами і з пануючими сугестія-
ми. Коли-ж в кінці досягнеться згода між річевими й політич-
ними причинами, то в результаті маємо компромєс, в яким біль-
шу або меншу часть «річєвості» неутраїзує ряд постанов, які
протівлять ся річевим причинам, бо кожда з партій старається
передовсім перенерти ті домагання, до яких вона прикладає
найбільше значінє, що окупило уступками в інших точках, які
мають для неї меншу вартість. Такій компромєс, при яким зма-

*) Цитує Le Bon в Psychologie des Foules, с. 177.

гає до чогось розумного уступає перед змаганням до того щоб до певної міри вдоволити всі партії, буває часом гіршим ніж чисто негативний результат, бо користь, яку можна мати такої реформи мимо всіх її викривлень, може за дорого коштувати.

Політична пристрасть, яка серед народньої маси вибухає особливо в дні виборів, може також захопити парламент з такою силою, що суттєвня піднімаєтє ся до екстази. І зв'язчі істинности маси роблять собі простір через вигте, бійку, нищення парламентарного інвентаря. Іноді вишваєтє ся галасу для таквичних цілній, прим. для робітєня обструкцій іт. д. Рух зачинаєтє ся тоді як добре обчислена метода для освивєня означєної цілі, одначє швидко галас починає вишвати так само гіпноєтизуючо, як окашки «гу-гу» вючих дєрвішів або гук барабанів шаманів, і галас обструкцій переміняєтє ся в екстазу. Такі прояви вибухають часто в австрійськїм і в угорськїм парламєнтї.

Такі самі риси знаходимо в звітї петєрбургськєго корєспондєнта «Journal des Debats» з російськєй Думи з початку 1910 р.: «Перєважна частє послів приходить на засіданє з величєю свиставкєю. Коли Р. хоче говорити, починає дунати свистєна лавах правниці. Коли-ж відповідає йому П., дїяння вигтає його страшнєю котячєю музикєю. Президент тратить голову і в своїй безсилности даром стараєтє ся привєрєнути бодаї в порядку, коли тимчасом в салї лунає рев і зїтають лайки, грозять пєстуки і викривляють ся обличчя».

При тїм цїлїм «культї інкомпєтєнції», як Емїль Фєгє називає модерний парламєнтаризм, можна би дивувати ся, що свїт власнє за панованія парламєнтаризму зробив у богатьох областях такі великі її очевидні поєступи. Власнє факт, що панованє парламєнтаризму сходить ся що-до часу з великим зростом цивїлізації і через те її могучости європєйськє-амєриканськєго свїта, так заскочив орієнтальні народи, що вони один за другим і собі зачинають заводити парламєнтаризм як великий лїк на всю біду її нужду. Одначє сям не сказано, що між демократизмом і цивїлізацийним поєступом ХІХ. столїтя мусить ієстнувати причиновий звязок; адже ієстория шукає початків мо-

дерного цивілізаційного розвитку в періодах, які попереджають заведення нових політичних форм. Значіння тих нових політичних форм лежить передовсім в тім, що вони сьвіжим, бурливим силам, які пові часи поклали до життя в різних областях, дали свободніший простір розвитку. Вага лежить тут не в якихсь знаменитих прикметах, властивих демократизмови парламентаризмови, тільки в чисто негативнім факті, що зтоmano абсолютизм, опертий на соціальних відносинах, які вже давно пережили ся. Прінципіальна меншевартність абсолютизму в порівнянню з репрезентативними формами правління лежить власне в тім, що абсолютизм не може бути реформований, не переставши бути абсолютизмом, коли тимчасом репрезентативна система дає нам в своїх розтяжних рамках безмежне число можливостей. З тих можливостей дав нам хід події одну, яка певне не є найліпша. Одначе вже через те, що повалено старі обмеження, увільнено могутню, звязану енергію, і сей розвиток сил характеризує дев'ятьнацять і двацять століть. Він навіть через реакцію здорової природи проти шкідливих впливів злагіднив до певної міри ділає нових певзгодин, які криє в собі демократизм. Він викликав ряд ріжнородних рухів, опертих в части на річевім знанні й розумі, які в вирі боротьби багатьох суггестій за панованя відьесли побіду і змогли управляти парламентами, як прим. гігієнічні змаганя, ріжні соціальні рухи і т. д.

Взагалі самоуправа народів проявила від самого початку таку масу ідеалізму, який не вважаючи на всі похибки, переніс розвиток через багато пронастій. Той сам розвиток сил і той сам самопевний ідеалізм спричинив, що заведення парламентаризму в різних орієнтальних державах повело до очевидних цивілізаційних поступів. Як хорий, що вірячи в своє оздоровленя, іде до Лорд, серед корисних обставин наслідком самоустійкості може вернути здоровий домів, так і нація, що бачить в парламентаризмі свій соціальний Лорд, може — та в кождім разі тільки на хвилину — через певзвичайну силу суггестії маси досягнути спасеня.

Одначе безнеречний людський досьвід учить, що кожда духова сила і кожда ідея затрачує ідеалізм в тій самій мірі, в

якій її пановане укріплюється і набирає певности. Коли все остає ще досить реальностей, можна досягнути корисні результати; та режим, який опирається переважно на припадковостях сугестивній і тільки в відношенню до меншої частини на реальних суспільних інтересах, засуджений на неминучий упадок. В Європі знаходився парламентаризм в останніх десятиліттях в стадії швидкого занепаду; темнішою є в усіх державах таке саме, але напрям розвитку висунує з певністю скрізь. Коли на першому періоді демократизму витиснув своє знамя тип ідеалістично настроєного політика, який уважав політику за змагане до найліпшої рівноваги сил, слідує період став періодом партійних політиків, яких горизонт обмежений інтересами власної партії; в третьому періоді домінує діловий політик, для якого політика є тільки змаганем до утворення або вдержання такої рівноваги влади, яка була-б корисна його власним інтересам. Є се тип, який характеризує Еміль Фаге отими словами: »Є се пульт щодо особистих думок, середньої вартости в своїм вихованні, поділяє інстинкти і пристрасть маси і в кінці не має ніякого іншого виходу, як тільки бути політиком, бо коли-б замкнути для нього політичну кар'єру, вмр би з голоду«.

І правдоподібно знаходимося тут в останній стадії модерного демократизму. Культурний розвиток мусить шукати нових форм. Треба встерігати ся модерного пересуду, що крім абсолютизму і парламентаризму нема нічого третього. Адаже репрезентативна система дає можливість поступати в напрямі удішненних, відповідно до потреб різних народів і держав змінюваних конституційних устроїв, які в висшій мірі ніж теперішній давали-б різним суспільним вартостям таку репрезентацию, якої ті справедливо можуть домагатися. Ми звільнили ся з кайдани абсолютизму, однак можливо, що се тільки перший крок на довгій шляху. Закон розвитку буде в кождім разі сильніший ніж догматизм, який думає, що форма святоточного парламентаризму установлена на віки.

III.

ПОЛІТИКА ЯК ВИСЛІВ МОРАЛИ МАС.

I. Держава. Мораль одиниці і мораль маси.

Ріжні є проби дефініції держави. Вони часто такі абстрактно-філософські, що цікавлять як гра думок, одначе для зрозуміння суті держави не дають нічого позитивного. Помішувати такі метафізичні поясненя, ті дефініції обертаєть ся звичайно то кругом того моменту понятя держави, який творить і нормує право, то кругом звязку держави з найпрімітивіішими соціальними творами, родиною і родом. Цицеро вважає державу «правною спільністю», а теоретики права природи в XVII і XVIII століттю бачили в ній результат «суспільної умови», яку не конче треба розуміти як точно сформулований договір, що виішов з свідомого акту волі, тільки як короткн вислів взаїмного зобовязаня, яке є передумовою кожного звязку. Вже Гоббе своєю теорією, що держава повстала як спосіб проти «всіх проти всіх», дав класичне сформулюванє того понятя, яке вважає державу вислідом змагань поставити на місце самоволі правні норми. Новііши теоретики як Лорі Мен бачать в державі результат дальшого розвитку від родини і роду.

Недавно Франц Опенгаймер в своїй праці про державу*) розсліджував понятє держави з соціологічного становища. Він означає державу як «що-до свого повстаня зовсім, а щодо своєї суті на перших ступнях свого розвитку майже зовсім суспільну інституцію, накинєну побідною людською групою побідженій з одинокою цілю управильшити панованє першої над другою і забезпечити його проти внутрішніх повстань і виішніх нападів. А панованє не мало нишого кішцевого наміру, як економічний визиск побіджених побідниками». Опенгаймер розрізняє «економічні засоби», під якими розуміє «власну працю та еквівалентну виміну власної праці за чужу», і «політичні засоби», себто «присвоєнє чужої праці без винагороди» або иншими словами рабунок; в державі бачить він

*) "Die Gesellschaft", виданє Мартин Бубер, т. 14—15.

організацію «політичних засобів». Зі здобутем добічі її невільників оснований державу. Вони має форму панування і зміст економічного виписку людських робочих сил і веде економічну диференціацію та творене суспільних класів, яке вже почало ся в переддержавній стадії, до швидкого розвитку.

Обставову, що кожда держава є класовою державою, старали ся пояснити теорією первісного набрання землі и капіталу в руках одних, так, що розумні і спритні збирали маєток, а нездарні її розтратили попадали в бідність і ставали залежними від них. Безосновність тої теорії виказує Оппенгаймер в своїй меншій студії^{*)}, по часті вказуючи на найстаршу історію, де ми все зустрічаємо ся з відносинами поневолення, а не підчинення, а по часті при помочи соціологічно-економічної дедукції. Всі теоретики права природи згідно приймали, що диференціація суспільности на класи відповідно до доходу її маєтку аж тоді могла почати ся, коли вже вся земля була занята; доки чоловік мав доступ до вільної землі, не приходило йому на думку вступати в службу інших. Теоретики права природи приймали, що хвиля повного заняття землі мусіла при сильнім зрості первісно ще дуже нечисленного населення наступити дуже швидко і так дати початок до поділу на класи. Та Оппенгаймер обчислив, що та хвиля навіть у Німеччині ще не була би наступила, а тим більше в рідше заселених краях. «Колі число моргів плодючої землі цього світа поділити через число людей, то вийде, що кожній родині, зложеної з п'яти осіб, можна би призначити нересічно трицять моргів (що автор уважає для нересічного господаря достаточним до виживлення родини), а ще все таки коли дві третини планети не були би заняті».

Оппенгаймер виходить з загального тепер погляду, що соціальні форми, оперті на родині, є первісні та що з них розвилася держава. Таким чином признає він також «переддержавні», первісні відносини. За те такий визначний дослідник історії як Едвард Маєр каже, що «державний союз мусимо не тільки в понятю, але також історично вважати первісною фор-

^{*)} «Die Zukunft» з 29 січня, 1910.

мою людської спільності, власне як той соціальний союз, що відповідає людській череді і своїм походженням є старший від людського роду, якого розвиток тільки став можливий в тім союзі і при його помочі». Полові звязки не можуть бути первісні, бо в сій області на прімітивній ступні «зустрічаємо не стру масу діаметрально протилежних устроїв», і «ніякого з тих різних устроїв не можна вважати природно-конечним, виро-єним з вродженого почуття чоловіка»). «Так само в органі-кданій полового життя і в устрою родини — в найширшій розу-мчиво сього слова — не зустрічаємо природно-конечного твору, який можна би вважати корнем всеї людської спільності, всіх соціальних звязків, тільки навпаки авторитативні устрої, які в історичних вже існуючого соціального звязку упорядковують полове життя і становлять дитині. Те упорядковане повстає й проявляє ся не спонтанічно силою природного інстинкту, — сні веде тільки до неупорядкованого полового акту, до сво-бодних полових відношин. — тільки його вплив проявляє ся через обичаї, а за тими обичаями стоїть зверхній, державний примус»^{*)}).

Та коли ми навіть згідно з Едвардом Маєром, якого аргу-ментативній треба признати переконуючу силу, мусимо початок держави не шукати не тільки в передісторичну, але навіть в пер-редлюдську епоху, то все таки представлено. Оппенгаймером поняття про повстання держави остало нехолодично вірне. Держава є організація боротьби. «Державою» називається лю-дьська спільність, оглядана з агресивно-дефензивної сторони; оглядана з товариської сторони називається вона «суспільні-ство». Держава повстала як оруде для цілі рабунку і оборо-ни перед рабунком, отже не на те, щоб покласти кінець «війні всіх проти всіх», тільки щоб надати війні міцніший форми і зробити її успішнішою. Держава і суспільність не є дві ін-статутції, які існують побіч себе й незалежно від себе, тільки вони перехрещують ся взаїмно, входять одна в другу і зросли ся в нерозривну цілість.

*) Eduard Meyer, Geschichte des Altertums, I. Teil, I. Abteilung (Ein-leitung, Elemente der Anthropologie), 3. Auflage, Stuttgart, i Berlin 1910, ст. 11.

**) Там-же, ст. 12—34.

Істинкти прімітивного душевного життя мають так сам як істинкти душевного життя має, два бігуни: самоукріплення якого активними формами є істинкт рабунку й істинкт васти, і товариськість. В державі як і в суспільності панують оба ці роди істинктів; та коли ідея суспільності кладе голою по патек на спільність як на спільність, отже на товариськість то ідея держави з самого початку є висловом діляння, спільності назверх, отже зорганізованого рабункового господарства. Держава, се агресивно-дефензивна коаліція, яка війну систематизує й підносить до висоти штуки й науки, через що щоденний воєнний стан зробив місце стану, де війна й мир змінюють ся на череміну, так, що стає можливий розвиток такої інших сторін людської діяльності. А вклад товариськості підлягає на істинктовім пізнанні відношення обовязку, яке приносить з собою кожній мирній звязок між людьми. Той розвиток довгати обовязку впливає не тільки при укріпленні правних норм, через яке відбуваєть ся розвиток держави, а містить в собі також ядро етики.

Коли прімітивна держава розвинула ся в культурну державу, право ще довгий час мало значіне тільки для членів держави; в римській державі не-горожани були в дійсності позбавлені охорони права. Держава є все на-зверх організації для рабункового господарства і для оборони перед рабунком («державні інтереси», «державна рация»), коли тимчасом внутрі є вона сторожем права, себто поруч з етикою, яку заступають педагоги й суспільні реформатори, працює над етикою приватного істинкту рабунку, або бодай змагає до того, щоб тому істинктові покласти такі межі, щоб він не був небезпечний для державної будови. Та двосторонність суті держави поясняє противенство між моралю одиниці й моралю держави, між етикою й політикою. Політика, «державна штука», вважає своїм добрим правом піддавати ся тому самому первісному людському істинктові рабунку, який в своїм власнім інтересі поборює в одиниць. Поволи розвинули ся очевидно й міждержавні звичаї; чужинці вже не є рівнозначні з ворогами, хоч їх права обмежені. Та держави стоять усе супроти себе як вороги. Вони можуть на якийсь час заклjučати союзи, але во-

роже відношене є нормою. Коли їх дипломатії обмінюють ся пересадними й конвенціональними чемностями та званнями приязні, вони все готові до оружного конфлікту. Держава вважає себе в праві, як тільки цього вимагають її «життєві інтереси», виступити проти иншої з насильством. А що є «життєвим інтересом», про се рішає вона сама. Що держава повинна тільки дотри держати ся заключених з иншими державами договорів, доки має з цього користь, се правило, якого, правда, не проголошуєть ся офіційально, та яке — одначе політичні письменники й міродатна преса все вважають самозрозумілим. Так у державі все ще панує давня двосторонність: в нутрі, між горожанами держави, принцип права, який оберігають державні органи; на-зверх, між державою й державою, принцип сили. В політиці сила йде перед правом.

Коли питати за причиною такого стану, то насуваєть ся пояснене, що над державами не стоїть ніякий авторитет, який міг би так само виконувати право, як держава виконує його супроги одиниць. Та те пояснене викликає инше питання: Коли природний розвиток утворив для одиниць державу як правний авторитет, чому рівнобіжний розвиток не довів держави до того, щоб вони утворили собі спільний правний авторитет?

Відповідь на се питання дає психологія мас. Держави є «маси», навіть дуже великі й дуже перівнородно зложені маси. Ми бачили, що душа маси складаєть ся з властивостей, спільних всім одиницям, з яких складаєть ся маса, отже з дуже прімітивних настроїв. Такій психічній властивості мусить відповідати прімітивний етичний ступінь. Коли ходить о державу або націю, то не досить, щоб найліпші мужі народу мали ясне понятє про моральну допустимість або недопустимість якоїсь державної чи національної акції; вони не можуть виіти свого понятя масі, коли вона для нього недоступна. Аж коли моральна основа для оцінки даної акції перейде в кров кожного окремого члена маси, аж тоді маса осягне такий ступінь етичного розвитку, на який одиниця через виховане посторонніми людьми й самовиховане може підняти ся за коротке людське житє.

Перша величка трудність на сїм шляху лежить у властивій

масам недоступності для розумових аргументів. Місцеву масу може ще можна би доказовими аргументами переконати про якусь просту правду, як прим. що $2 \times 2 = 4$, коли та маса не має в тім інтересу, щоб вірити, що $2 \times 2 = 5$, бо в таким разі задушить голое бесідинка ревом, а навіть піднесе на нього руку, щоб не паразити ся на себе знеку бути переконаною; але коли мати-мемо діло з розкишеною масою, то се буде рознухлива Свифтова праця. Розкишена маса є неначе пухир, який потиснений на однім кінці надувається на другім. Розумні люди можуть безтія разів простувати хибні понятя, яких безглуздість для думачого одианці є очевидна. Та за кождим разом, коли ви сході спростовано таке понятя, вирінає воно собі свободіно на захолі. Тверезі люди, які в XIX. і XX. століттю вели ту боротьбу за найелементарнійший здоровий розум, все на ново переконують ся про глибоку глухоту мас.

Історія етики одианці розпочинаєть ся з моралю роду; одианця сама в собі не значить нічого, тільки в звязку з родом, який також відповідає за діла окремих членів. Сей ступінь не має з природи річи аналогії в історії держав: держави від самого початку стоять відокремлені. Одианця бєягає в самоморалі найблизній ступінь етичного розвитку; тут оцінка злого й доброго залежить від простої користі для мого я, яку легко добачити. З культурою (себго внутрішнім, духовним розвитком, в противенстві то цивілізації як понятя виїшнього, технічного поступу) розширяєть ся етичний горизонт. Одианця бачить своє я в звязку з окруженем що-раз ширших кругів, аж в кінці обнимає вона все живе, що з нею безпосередно або посередно входить в зносини; етичнатя стає посетелем моралі. Аж на сем ступіні можна говорити про властиву етику. Та коли етика, доведена товариськістю до розвитку, що-раз більше входить в одианці і при помочи держави через закон і право накладає одианцям, для етичного зрозуміння менше доступним, те виїшнім моралі, якого вимагає то-ж виїшний обовязуючий стан культури, — то маса остає ще довго на трітій-гивній ступіні, хоч в товариських інстинктах криволь ся зароди дальшого розвитку також моралі маси. Поділка — як практичний вислів моралі маси — остає позаду етика. Не й-

тика її етика не вик починають ся взаємно; се тільки так здасть ся, бо індивідуальна мораль на багато стоїть вищередині мораль масн.

Що масн в поступі є багато дивніші як одиниці, се тому ще її инша причина: масі недостає почуття відповідальности. Чим більше відповідальність розділена, тим менше намагає вона на одиницю. Збори, під панця дозволяє собі на рчи, перед якими зжахнули ся би одиниця коли-б мала сама нести відповідальність. Коли чотирьста посив падають сумнівному предложено силу закона, кождий з них може все таки потишатися тим, що на нїм лежить тільки чотирохсотна часть відповідальности. Парлямент і правителство може й дуже надумувати ся би, заки рішити ся на війну; та коли до того пре їх розмацла суєніть, вони в своїх думках розділюють мабуть відповідальність на анонімні мілюни й оставляють рчи їх хови.

Одначе було би фальшиво з сього виводити, що абсолютизм найліпше надаєть ся до того, щоб розвивати мораль политики. До сього по-перше треба би, щоби й абсолютній монарх і його дорадники були вірцевими заступниками індивідуальної мораль, що, як відомо, не все буває. Та тут входить в гру ще й инша обставина: як і позоричне є понятє, що в демократії панує свобода, так само на ілюзії опираєть ся погляд про повну безвильновість мас при абсолютстичнім режимі: демократичній народній провідник є до певної міри деспот а самодержець-деспот є до певної міри раб народу. В справах, які в замітній мірі торкають ся до її народу, деспот може тільки тоді перенерти свою волю на довний час, коли має за собою масн. Воля мас супроти деспота знаходить висіть не тільки в зговорах, бунтах, штилетових і данамітових агентах, але також в пасивній опорі; є се чинник, який деспот несвідомо її мимо волі бере під увагу. Крім того кождий деспот є залежний від своїх креатур, через які дістає інформації і які знов мають виконувати його прикази. Вони в першій мірі думають очевидно про те, щоб використати своє становище для себе, але в справах, де тон мотив не входить в гру, а навіть при змаганях до пановненя власної кишені будуть во-

ни старати ся навязати зносини з визначними чинниками народньої волі, станових інтересів або могутніх сугестей. Згідність з міродатними силами народньої волі спричинила успіх Дарія, Олександра, Людвіка XIV. й Наполеона не менше, як Бісмарка або Гледетона. Питане: абсолютизм чи демократизм? — має для розвитку етики — має своє значінє, але тільки релятивне, а не основне.

II. МІЖДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА.

1. Практика.

В відносинах, де приналежна до круга європейської цивілізації держава виступає супроти народу, якому недодає того особливого роду цивілізації і який через те є слабший, виступає характер міждержавної політики найвиразнійше. Тут менше треба оглядати ся. Тому колоніяльна політика особливо навчаюча. Тут зустрічаємо дві головні форми політичної акції: 1) Анексія, себто повне приєвоєне чужого краю в тій ціли, щоб його економічно висискати на свою користь, посилати до нього надвишку власного населення. Населення анексованого краю ставить ся в стан залежності. Анексія може наступити також з мілітарних причин, коли анектуюча держава хоче охороняти свої границі супроти иншої держави і тому екріпляє свою мілітарну позицію коштом третього. 2) Мирне прониканє*), себто поетененне здобуване можливостей економічного висиску краю, при вдержаню фікції, «самостійності й суверенности», якої безкорисного оборонця удасть ся «Мирне прониканє» є тільки переходовою стадією, в якій оєтаєть ся доти, доки практичні причини роблять властиву анексію небажаною.

В обох випадках методи ті самі. Починаєть ся з того, що державу, яку вибрало ся собі на жертву, втягаєть ся щораз більше в сферу своїх інтересів. Державу бідну на гроші — орієнтальні держави всі бідні на гроші — ставить ся в зале-

*) «Penetration Pacifique», — вислів, який має властивий звук лицемірства, чим звичайно визначають ся політичні termini technici.

жність при помочи позички на важких умовах, після чого легко вимусити сповнене всіх домагань. Опроцентований довг обтяжує бюджет краю, так що швидко треба шукати нової позички. Так росте лавіна, а умови стають що-раз твердші. »Опікунча« держава домагається для забезпечення позички права контролі цлових та інших доходів довжної держави, дає концесії і монополії для використання її природних багатств. Способи продукції довжної держави переходять з часом в руки віртелія, так само земля. Незабаром довжна держава попадає в таку залежність від опікунчої, що її правитель-ство без згоди опікунчої держави не сьміє зробити ніякого кроку і тільки з іменн є ще паном у власній хаті. Так поволі при звичаюється сьвіт уважати довжну державу залежною від опікунчої, і коли ся в кінци зовсім задавить самостійність довжної держави, се не є ніякою несподіванкою й піде не викликає більшого здивованя. Анектуюча держава, заки здійснить свій намір, старається очевидно заставити мовчати рівнорядних конкурентів, по часті прогрозами, а по часті оставляючи їм вільну руку заспокоювати де піде свою потребу «економічної експанзії». Треба також постарати ся перед тим по зможі не ренювати привозови європейського оружя, щоб опісля, коли прийде що до чого, машиннові гармати мали легку роботу з безборонними в дійспности туземцями. Се є очевидно «гуманна» міра, бо так опір буде зломаний швидше і з меншим проливом крови. Коли вже раз осягнено в якій-небудь формі становище протектора, — все одно, чи його інші держави признали, чи ні, — тоді можна всіми способами працювати для осягненя своєї ціли. Піддається одну галузь адміністрації за другою під свою контролю, робить ся систематичні заходи прогнати туземне населене з землі й поселити на тім місци своїх кольоністів і т. д.

Коли-ж туземне населене проти такого гнету з-віи реагує насильством, тоді висилається «жарну експедицію». Така акція (властиво повинна би вона називати ся: експедиція за-для пімсти) виглядає звичайно так: До того міста, села чи табору, де сповнено насильство, висилається відділ, узброєний в машиннові гармати, який те місто, село чи табор розбиває, а

мунци, жінок і дітей то вбиває підчас бомбардування, то вистрілює по одному підчас утечі, в кінці-ж ще пліндрує руїни, коли взагалі є що пліндрувати. Опісля від тих, що остали ще при житю, вимагаєть ся їх ошадностей як данини, а в кінці висилаєть ся туземному правительству рахунок коштів експедиції, з амуніцією в тілах туземців включно. Такою карною експедицією осягаєть ся ось-що: 1) Туземцям пояснюєть ся, що в компензату за жите одного Европейця чи Американця мусять наложити своїми головами сотні туземців. 2) Укріпляєть ся свій престиж супроти інших держав. 3) Учасникам експедиції даєть ся нагоду без небезпеки для себе — бо туземці є безборонні — заспокоїти звязані з кождим родом ловів на людий первісні інстинкти. Коли читати з психологічним зрозумінєм ті кореспонденції учасників таких експедицій, що випадково появляють ся в газетах, видно, які ті первісні інстинкти несвідомо проявляють ся: розкіш проливання крови, спорт ціляння до живих людий, горде почуте сили супроти смертного жаху безладно бігаючої маси, пріємність пліндрованя, коротко — чар неправильної війни.

Зрештою розумієть ся само собою, що культурний стан кождої кольонізуючої держави є співрїшаючим чинником при виборі способів. Про російську господарку в Манджурії читаємо в листі з Харбіна, з початку серпня 1910 р., поміщенім в »Koelnische Zeitung«, ось-що:

»Доки хінський нарід в своїм економічнім житю держить ся високих культурних прінципів, які перейшли в його кров, доти Росія безсилна спінити реформи в адміністрації краю, культивоване її кольонізацію Манджурії її Монголії зі сторони Хін. В тій розпучливій боротьбі знає російська політика тільки один спосіб: деморалізувати нарід, урядників і купців, шкідити де лиш можливо, хінському фіскусови і вдержувати неупорядковані відносини. Способи до сього такі: Росія платить 300.000 рублів річно на поліпшене положеня хінських урядників, хоч ті дістають свою хінську плату. В Хінах, як скрізь у сьвітї, за грони вимагаєть ся услуг. Всї судові справи пад Хінцями в концесіонованій області полагаджуєть ся в так званих мішаних трибуналах. Їх ціль є бучім-то гуманна, але відо-

мо, що тортури в них що-до жорстокости не остають позаду тортур в чисто хінських судах. Поліція складається з солдатів граничної сторожі. Очевидно, кожний офіцер найгірших солдатів своєї компанії признає до поліції, бо він сам не має з нею ніякого діла. Вища поліція складається з офіцерів граничної сторожі. А що поліція в Росії має взагалі як найгіршу славу, особливо-ж в Манджурії, то тих, що були при поліції, не приймають уже більше до війська... Перекладачі являються страшиком елементом в російській адміністрації... В зносинах з Хінцями російська адміністрація, а саме поліція, є зовсім залежна від перекладачів. Є се звичайно елементи, які мають уже за собою довголітню кар'єру злочинців, що в часах війни служили в російському війську, де в ріжнородних вимушеннях виробили ся на віртуозів. Тепер, під автократичним режимом цивільної управи, генерал А. наказує шефам поліції окремих дільниць прийняти сього чи того перекладача; представлення про матеріял, який перекладача компромітує, оставляється без уваги. Боротьба проти маси опіюмових яскинь, публичних домів розпустити, опіюмової торгівлі є очевидно зовсім безуспішною, бо найперекладач доносить тільки про таких злочинців, про такі шкідливі гіізди, які йому не оплачують ся як слід...

»Все хінське народне життя, яке є відбитком упорядкованого родинового життя, опирається на інституції взаємних гарантій, природним обовязку відповідальности і добровільній поручці... Ніякий Хінець не прийме нішого на службу, не зажадавши від нього поручки, бав-т'яв. Бав-т'яв, се вузкий пасок паперу, на яким ручитель пише з гори в низ що ручить за X чи Y; його або фірми печатка робить бав-т'яв правосильним. Машинот ручителів може бути безконечно довгий. Властиво ніколи не чути, щоб особа, яка має бав-т'яв, падушила довіря своїх ручителів, бо хто був би такий божевільний, щоб паражати себе, всіх ручителів і в кінці всю свою рідню на повну руїну! Хоч і втече, то се нічого не помогло би, бо без приятелів, без ручителів він пропав. Щоби в концесіюваній області усунути культурну систему поручки, адміністрація видала для всіх російських горожан розпоряджене, яке карою 500 рублів або 3

місяці арешту вимагає, щоб кожній російській службодавень домагався від своєї хінської служби впису в поліційних урядках. Той впис відповідає вписови російських вулицниць і каранних. Однак такий впис, який при тім обтяжає російський і хінський елемент значним податком, не дає ніякої певности. Поліційному урядови не може за Хінця, який шукає служби, заручити ніхто з Хінців, бо порука може бути дана тільки для окремого випадку. Бав-т'яв не може бути передаваний далі, він має значіння тільки для того, кому заручено за третю особу. Таким чином в службі в Росії та знаменита система гарантії не має приміненя. З сього триумфують ті хінські елементи, які мають між своїми таку славу, що ніхто за них не заручив би, — бо вони тепер без бав-т'яв знаходять службу за посередництвом російської адміністрації... Кожній хінській протест адміністрація збуває кпинами».

Одним з тиїх примірів анексії була анексія Кореї Японією, подія, яку приготовлювано масакрами і всяким иншим теоризмом і переведено з такою доцільною брутальністю, що нею були одушевлені всі ті пророки цивілізації, які поклоняють ся перед силою, пророки, які доти не знайдуть супокою, доки останній кусок землі не буде переміненний на акції й визисканий машинною госнодаркою. Світова преса висловила очевидно традиційне в таких випадках запевненє, що поневоленій парід буде від тепер дізнавати батьківської справедливости. Як кош-б ціла історія від найдавнїших часів аж до нїнїшнього дня не показувала нам будучности Кореї. Поважно ніхто не сподїваєть ся, щоб по європейски цолякеровані орієнтали показали ся реформаторами власне в області гуманности і справедливости.

Бувають очевидно анексії, які мають стичне оправданє. Коли якась держава анектує краї Негрів, де дике населенє живе під кровавою тиранією, так, що воно само бажало би дістати ся під унорядкованє європейське правлінє, там така анексія могла би мати заслугу. Однак європейське правлінє часто переносить тільки ті племена з-під дощу під ринву. Дуже звичайне є наївне понятє, що примітивні народи, зіткнувши ся з європейською цивілізацією, якось містично вимірають: та ці-

вілізання ослабляє їх силу, і хоч гуманні Європейці старають ся вдержати їх при житю, вони вянуть як дерева, яким високі домн забирають світло й воздух. Американські червоношкірі «чачнуть перед зміїним поглядом білолихих», говорить Трайчкє*). Одначе нема тут ніякої містики. Фантастичний зміїний погляд при докладнішим досліді переміняєть ся в такі реальности, як кулі, горівка і різні примусові зарядженя. Проганяєть ся туземців з землі, виключаєть ся їх від жерел заробітку, до яких вони привикли, заражуєть ся алькоголем і деморалізуєть ся, усуваючи їх старі суспільні форми. А коли рознука доведе їх до повстаня, тоді є нагода при помочи кількох регіментів змести їх en gros з лиця землі. Може таке поступованє є й конечно для осягненя цілий колоніяльної політики, але «культурною місією» можна назвати його тільки в зовсім певтастивім значіню слова.

Про відношин в французькій північній Африці оповідає Війшон, бувший французький конзуль: "Адміністрація, видячи що генеральні губернатори по кождім повстаню конфіскують часть землі племен, подумала що може з повним правом найліпши землі вибрати для колоністів, а туземців з них прогнати. В міру того, як розвивав ся європейський елемент, цілі племена перенешено далеко від околиць, які були для них свого рода вітчиною. Вислід такої політики, що тягнула ся більше як трицять літ, не міг бути неневиний: на своїй дотеперішній землі Араб, який мав що-раз менше невности, що буде споживати плоди своєї праці, не міг думати про управу рілі й її уліщуванє; там, куди його перенесли, він, позбавлений плодючої землі свого племені й навіть свободного доступу до води, не міг з успіхом бороти ся проти посухи, його жнива ставали що-раз бідніши, його череди що-раз менші. Коротко кажучи, ті тисячі нещастя збільшили ненависть туземців — до колоністів і поглибляли вже й так глибоку пропасть. Між ними двома расами, замість її засипати".*)

*) Treitschke, Die Politik. 1., ст. 138.

*) Читувє Le Bon в La Psychologie politique, ст. 229.

*) З Ньюйорьскої кореспонденції до "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung" з 29. серпня, 1910.

В Злучених Державах Північної Америки призначили в кінці нечисленним останкам Індіан, які ще існують, землю на необмежену власність, з тою одинокою умовою, що вони не мають її продавати без дозволу правительства. В останніх роках в тих індіанських поселостях в Оклагомі відкрито багаті жерела нафти і поклади асфальту. Утворився синдикат капіталістів, щоб набути 450.000 акрів землі. Синдикат предложив Індіанам за відступлене землі 30 мільйонів доларів, при чім заявив що маючи зносини з міродатними кругами в Вашингтоні, легко введе затвержене контракту купна. Адвокат синдикату зажадав за свої заходи в сій справі у правительства ще окремо три мільйони гонорару, на що Індіани радо згодились. Коли один сенатор, якого хотіли підкупити, відкрив цілу ту історію, адвокат синдикату заявив, що він зовсім не мав наміру збагатити ся, тільки справді думав обернути ті гроші на підкуп урядників і членів конгресу, бо дуже добре знає, що се найневійша дорога до досягнення якогось успіху в столиці Злучених Держав. І цілий ряд визначних газет признали йому нову слушність. Вибрали слідчу комісію, щоб докладніше розслідити, як вислані синдикатом агенти і інші особи переймали від окремих Індіан їх землю. Установлено, що кошти продажі власності одного Індіанина були о 2.075 доларів більші, ніж ціна купна. Відкрито, що один спекулянт при помочі обманюваня Індіан зробив ся великим богатирем. Як тільки вмер котрийсь з земельних власників Індіан, він удавав ся до суду, введиував установлене завідателя спадкової маси і в порозуміню з ним доводив справу до такого кінця, що земля діставала ся йому за сьмішно малу ціну. Так скопував він цілі простори. Є се один з богатых, які без гроша стали власниками просторів по 10.000 акрів.

Таким чином підшпраній підкупним урядником і пародним заступником приватній інстинкт рабунку належить також до форм, в яких проявляєть ся той зміїний погляд білолицих. Метода систематичних масових винищувань, яку кольоніяльна політика минулих століть уміла використовувати з такою віртуозністю, тепер звичайно не примінюєть ся так безпосередню. Одначе і в наші дні не бракує допесень які пригадують часи

Кортеза і Пізарра. Підчас боксерських розрухів в Хінах і на хінсько - роснійськiм пограниччю в літі 1900 р. хінські банди устроїли, як здаєть ся, завсiм безпаянновий панад на Благовещенск. Те, що при тiм діяло ся, описує в "Evening Post" Mr. Wright з Oberlin College, Ohio, в листі з 6. серпня 1900 р., який передано телеграфічно в "Times" з 22. вересня 1900 р.

"На Благовещенск звернено огонь і підпалено кілька роснійськiх сiл. Справжні страти були невеликі, але страх повстав при тiм неописаний і кіншув козаків в скаженість. Мирних Хінців міста в числі 3—4 тисяч осіб зараз вигнали і примусли сідати на човна, які абсолютно не могли перевести такої маси людей. Величезна більшість потонула, і ріка три дні була просто чорна від людських трунів. Підчас нашої їзди через околицю аж до міста начислили ми сотні в воді. 19-го бачили ми 30 хінськiх сiл і осель в огні. Ми обчислили, що того дня стояли в огні оселі 20-и тисяч мирних Хінців, а групи козаків очищували від Хінців поле, і як тільки який появив ся, зараз стріляли. Що стало ся з жінками і дітьми, ніхто не знав, але ратувати ся було для них очевидно неможливо. На нашій дорозі здовж ріки на просто 500 англійськiх миль вше міста кожде хінське село було зруйноване. Оповідали нам, що вбито 4.000 Хінців. За причину того повного знищення маєтку і життя подавали мілітарну konieczність."

Такі події, як в Благовещенську, не є виїмками в модерній колоніальній політці. "Солджер Енгорес" навів у надолісті 1907 р. отсей уступ з книжки Фелікса Мартена "Le Japon vainc":

"З початком 1896 р., як ввеловив ся мікадо, панували на Формозі впорядковані відносини. Але які гекатомби коштував той результат! Число вищених тоді Формозан або Хінців очищували на більше як 50.000. Один англійськiй місіонар, який був свідком тих вищениць, писав в червні 1896 р. до корреспондента "Times" в Гонконг: "Від коли Японці здобули Формозу, займають ся справжнім вищеництвом Хінців. Більше як 60 сiл і осель спалено і зрівнано з землею, а тисячі осіб погинуло. Одного дня вибрано на вгад 21 Хінців. Коли перед їх дома копали їм могилы, рівночасно страшно збиткували ся від ними, а потім повбивали їх багнетами. В иншій селі Хінці

вже приготувляли ся, щоб добре прийняти Янонців, одначе на них несподівано і на місци поклали 50-ох труном. 22 червня магістрат в Гумін видав оголошене, що селяни, які покинули свої оселі, можуть вертати без страху. Нещасні пострахали, і їх безпощадно помордовано."

"Courrier Europeen" додає до наведеного уступу між ин. одну увагу. "Вони (Янонці) працюють тут стрільбами, там гарматами. Таким способом очищуєть ся повонабуті землі і приготувляєть ся з поспіхом місце для японських колоністів. А коли правлячим кругам в Японії посьміє хто вказати на ті факти незвичайної бруталности вони безлично відповідають, що методи, яких вони уживають се європейські методи."

Злочинність метод, уживаних в колоніяльній політиці, зростає в тій самій мірі, в якій підбиті народи мають свою культуру і національну свідомість. Індійці, Хінці, Перси мають свої власні культури. Те, що їм можуть дати Європейці, не є — бо хіба в дуже малій мірі — культура, тільки зверхня цивілізація, а європейська машинова цивілізація може мати вартість хіба як спосіб, а не як ціль. Тому при анексії культурного краю все є сумнівна річ, чи справді, з становища світової культури набутое є компензатою за те, що зруйновано. Європейська цивілізація, зацеплена на не-європейських культурах, дає на більшій часті дїсгармонійні результати, а в історії народів дїсгармонія веде звичайно до революції і війни.

Є се невірно реальну політику представляти якимсь окремим родом політики. Кожда політика є реальною політикою, переведеною з меншою або більшою сміливістю її успіхом. Се слово попало тому в злу славу, бо на основі богатого історичного досьвіду звязуєть ся з ним понятє про політику насильства, яка обчислена на безпосередній зиск для держави, що її веде, і яку переводить ся з безоглядністю в виборі способів. Коли державний муж обороняє якийсь акт словами: "Довершені факти мають найбільшу доказову силу", то сим дає типічний вислів тій моралі маси, яка проявляєть ся в міждержавній політиці.

Се відносить ся очевидно не тільки до колоніяльної політики, але взагалі до всіх відносин, де самостійна доси держава

ни часть держави попадає під власть иншої. Можна сказати, що кожда держава має таку ірреденту, на яку заслугує. Словом, "ірредента" означає первісно змаганє приналежних до Австрії Італійців до злуки з Італією. Пізніше розширено уживанє сього слова в аналогічних випадках, і тепер часто уживаєть ся його в пресі взагалі на означенє туги поневоленого народу за визволенєм, навіть у випадках коли поневоленний нарід не має спорідненої свободної держави, з якою мог би злучити ся. Ясна річ, що туга за визволенєм муєнь бути тим більша, чим більше підданий нарід почувает себе поневоленим народом. Коли його мові грозить систематичне винищуванє при помочи постанов закона та адміністративної практики, коли йому відмовляєть ся -- евентуально при помочи "випіткових законів" — права зборів і товариств, коли поневоленний нарід менше або більше консеквентно виключаєть ся від самоуправи і взагалі від публичного житя, коли в горі горда бюрократія кождої хвили пригадає населеню, що воно поневолене, — як може такий нарід дійти до переконаня, що він через прилученє до даної держави більше знекав ніж стратив? А тільки таке переконанє дає можливість, щоби зникла гіркість свідомости стану поневоленя та щоби спинила ся та страшна розтрата сил, яка получена з тихою, безкровною, але завзятою боротьбою народів в пограничних областях. Там, де поневоленний нарід культурно перевиєнає пануючу націю, яка стараєть ся зніхнути його на власний культурний рівень, ірреденту взагалі можна побідити тільки формальним винищенєм. Де культура однакові, там треба здорового людського розуму і розуміня психології народів. Перше всего потрібне зрозумінє до опір поневоленого народу є тільки природною реакцією на перозум пануючої нації та що реакція зростає відповідно до акції.

Моральне обуренє на поневоленний нарід є в кождім разі як само безглузде як і наївне. В націоналістичній пресі пануючих народів знаходить ся часто виводи, де хід думок є менше більше такий: Сей край належить до нас з "права завоювання"; ми тільки працюємо, щоб його населенє відвести від його мови і зробити учасником нашої мови й культури, яка

є багато корисніша; однак сю безкорисну діяльність відплачують нам грубою невдячністю, населене є на стільки пельяльне і злочинне супроти нашої держави, що тільки і мріє про відірване. Такі висновки преси є характеристичні для сїпоти маєси, де власні бажання мають автосуггестивний вплив. Завойоване не може втворювати моральних зобов'язань у завойованих. Тільки рівноправність, переведена в усїм, в мові, в культурі, в судівництві (суддя в поневоленім краю несьвідомо найвищій мїрі сторонничий при вимірюваню справедливости, в назначуваню урядників може поволн перенести в поневолене і забуте її обов'язки до льояльности. Кулаками можна вимусити послух, але не поважане і прив'язане.

В Европі полїтика супроти поневоленнх націй виказує скрізь ту саму пустинню важких помилок, ту саму сїпоту супроти факту, що натиск викликає реакцію. Скрізь нищить ся цїни сили наслідком національної боротьби, бо пануючі народи не хотять зрозуміти, що асоціяція є корисніша як насильство, бо державні мужі її дипломати пересїчної мїри визначають є більше здібністю перевести якийсь плян ніж умінєм оцінити корисні і шкідливі наслідки того пляну на дальню будучність.

В недавню виданій брошурі* професор унїверситету в Букарешті Їорга ось-як представляє положене, в яким живуть Румуни в Угорщинї: "Вони ніколи нічим не провинили ся проти законів краю, ніколи, не вважаючи на свою силу, не подумали щоб переступити границї найстрогїшої легальности. Від коли існує ова Угорщина, загарбана Мадярами, яким видали ї на поталу творчі дуалїстичної угоди, Румуни все були тільки заступниками найтвердїшої працї, найправдивїшої мїлітарної вїдвани, наймїцїїшої вїрности коронї. Через мовчазне знесенє закона про національности, через сторонничє роздїленє мандатів до парламенту, через цїлий ряд законів, призначених на те, щоб забезпечити постійну перевагу мадярськїї меншости, зложенїї в найбільшій частинї з урядників і полїтїків, і кінцї через варварськї звичаї азійськїї управи порушаєт ся життєві інтереси Румунів."

*) Les dernieres Election en Hongrie et les Roumains. Valenii-de-Munte 1910.

В такому самому положенню, як Румуни, знаходять ся також інші не-мадярські національності в Угорщині.

26. листопада 1907 р. виїс державний канцлер кн. Білов як пруський президент міністрів у пруській палаті послав пропозицію, яке мало за ціль збільшити німецькі оселі на сході і метило постанови про вивласнене польської власности в користь німецької колонізації. Предложено палата послав з деякими обмеженнями постанов про вивласнене приватн. В палаті панів віднесли ся сумніви, що мовив се буде прецедент для вивласненя, якого домагають ся соціяльні демократи. Останче правительство перемогло вкінци всі сумніви, і палата панів прийняла предложене в такому самому виді, як палата послів. Кн. Білов мусів сам виступити в палаті панів до бою і 27. лютого 1908 р. підчас дебати заявив:

"Німецький нарід все визначав ся особливим почутем права. Се гарна прикмета, одна з найгарніших прикмет німецького народу, прикмета, яку ми високо цінимо. Але, мої шановне, відворотна сторона того живого і широго почуття права, яким визначається німецький нарід, се політично часто незвична звичка блукати в абстрактнім формалізмі, се штовпши нам Німцям від давна наклін також публичні питання, великі політичні питання оцінювати тільки з становища приватного права. З сим у великих питаннях політичного істнованя не заидеть ся далеко. Перший, найвисший і найблагороднійший обовязок держави є: самоукріплене. Так роблять усі інші народи, і коли ми не будемо робити так само, то дістанемо ся під колеса."

По сих виводах, які мали за ціль установити, що приватна мораль і державна мораль, се дві різні річі, та що в політиці ми стоїть перед правом, перейшов державний канцлер до даного випадку, заявляючи:

"Ся міра є виїмкова, на її виїмковий характер я завжди тільки складав особливий натиск. Домагаємо ся сеї міри як виїмку, домагаємо ся її, щоби німецькість на сході заняла те забезпечене становище, яке їй скрізь належить ся в пруській монархії і в німецькій державі."

В Австрії Поляки здобули собі політичну власть, яка їм дає

змогу угнетати менший нарід, Українців. Не треба бути великим знавцем морали маси, щоб з гори знати, що вони всесторонню використовують ту змогу. "Прусські урядники — говорив один український посол — виконують проти Польків тільки закони, натомість польські урядники ломлять досить можливі закони і явно тодічуть їх погами.

Предложено російського правительства, яким знищено фінляндську конституцію, заперечену по черзі п'яти царями, націоналістична більшість Думи прийняла 8. червня 1910 р. в першій читанню, а за два дні в другім і третім. Останнє голосування привитав Пуришкевич триумфальним окликом "Finis Finlandiae"! 3. червня президент міністрів Столпінський виступив в Думі промову, в якій з натиском зазначив що центрифугальний напрям, в яким розвиваються фінляндські справи, що-раз більше шкодить Росії. "Заповідь знищення нашої вітчизни міститься в погрозі насивного опору з сторони деяких Фінляндців, як також у непрошених дорадників і в жалях одної частини нашої суєнільности, яка не вірить ані в право ані в силу російського народу. Докажіть, що Ви тут вплиєте Росію, і питання монархом у справі, якій подібної Ви ще ніколи не полагоджували, покажіть, що для російської держави найкращим добром є право. жертва на народній силі". Сі слова, обчислені на те, щоб скрінити національну суггестію, не остали без впливу; правництво і центр прийняли їх з бурливими окликами признання. Центрифугальний напрям в Фінляндії, виставлений Столпінським як страхонуд, се явище, про яке ніхто ніколи нічого не чув, доки не почала ся русифікація і ера Бобрікова. Се розуміється само собою, бо нехольогічний факт все той сам: натиск викликає реакцію.

Та се звичайна штучка гнобителів представляти угнетення як недобрех бунтівників. Зрештою дивна річ, що велика держава ніколи не вважає противним своїй національній гідності плакати, що якийсь малій, угнетений пограничний нарід грішить і існуюваню. Коли починають думати такі наріканя, се певний знак, що готується якийсь акт поневолення. Для єввяти справи поневолення всі способи добрі. Національній масі мають звичку дитини: руйнувати, щоб тільки тішити ся своєю силою.

звичку яка очевидно тільки тоді може розвинути ся, коли нація справді має силу. І мораль масн сотворила стереотипну державну методу, яка держить ся мимо всіх досвідів, завдяки суггестивній силі традиції.

Колі пануючий і поневолений нарід належать до двох зовсім різних культурних світів, тоді задача установити добрі відносини ще важча. Одначе історія не знайде в сїм оправданя для тої пануючої держави, якої змаганя в сїй справі потерпіли невдачу, а ще менше для тої, яка навіть не пробувала. Держава, яка підчиняє собі нарід чужої культури, мусить знати, що бере на себе важку задачу, що всі моральні обовязки лежать на завоюваню тих обовязків може мати надїю установити добрі відносини, з яких вона сама мати-ме найбільшу користь. Се дуже влучно сказано, що з багнетів можна побудувати трон, але не можна на нїм сидїти. Тільки на якійсь час можливо через розбите народів і через піддержуване між ними внутрішніх спорів зберегти пановане. Римляни, які між усіма народами були місцями в панованю, все таки мусїли в кінці методу мести заступити методою асоціяції і надати всім мешканцям держави римське горожанське право. Правда, се стало ся в часї, коли тїй мірі не можна признати політичного значїня, одначе соціальне значїне вона все таки мала: чужинці не були вже низшою кастою, вони були *cives Romani*.

В відносинах до народів чужої культури головна трудність лежить в расових і культурних ідіосинкразиях. Европеець усе мильний бачити в чужій культурі низшу культуру або навіть достачу всякої культури; пересїчному Европейцеви все не-европейське видаєть ся варваретвом, а не Европеець "дикарем". Що туземці прикладають до чужої свавости і безоглядної грубости європейських цивілізаторів відповідну міру, се зовсім природне. Односторонню короткозорість туземців супроти Европейців можна лекше оправдати як таку саму короткозорість Европейця супроти туземців, бо туземці мають звичайно тільки нагоду пізнати Европейців як менше або більше брутальних гнобителїв. Неоднї Европеець, якого послають з широкими повновластьями до якойсь орієнтальної колонїї, оставляє дома культурний лякер.

Сучасні радо дають, себе сліпити блеском, який окружає "Empire-makers". Бачить ся хвилиний зріст земельної власности, могутости, торговельних можливостей, але не звертаєт ся увагу на те, чи ті піоніри своїм поведенем супроти туземців можуть також дати заноруку певного вдержання тих здобутків.

Характеристична річ, що та з усіх європейських націй, яка панує над найбільшим числом не-європейських народів, Англіїці, рівночасно найбільше з усіх колонізуючих націй обтяжені расовими ідіосинкразиями. На інших Європейців, які подорожують по Індиях, робить се дивне враженє, коли бачать, як Англіїці з інстинктивною певністю і консеквенцією, що опираєт ся на сильно вкоріненій в англійським народі традиції, заводять ріжницю вартости між собою й туземцями. "The Native", се в очах Англіїців істота низшого роду, не такій справжній чоловік як Англієць, і в усіх житєвих відносинах Англієць поводити ся з туземцем відновідно до тої оцінки. Самі Індійці дуже уважають, щоби зберігати приписане завойовниками віддалене але се вони болше відчувають. Що Індійці мимо всіх адміністративних реформ, в практиці є виключені від правління своїм власним краєм; що з їх загалом беручи зовсім небогатого крає забираєт ся що року 15 мільонів в формі пенсії і т. д., за що край не дістає відновідного еквіваленту в формі успішної діяльности адміністрації; що в кінці велика часть тих грошині зникає з краю, бо пенсіоновані урядники волять переносити ся до Англії, — ніщо з того всего не є головною причиною ненависти, яку все бачать кругом себе Англіїці в Індії. Найглибшій причинна лежить власне в тій межі, яку повели між собою й туземцями Англіїці, в расових ідіосинкразиях, в тім, що навіть Індієць, який осягнув найвищий ступінь європейської просвіти, осягнув науковій гідности й відзначеня, все такн остає в очах низшою істотою.

Антианглійський рух в Єгипті має такій сам характер, як в Індиях, бо найбільші причини є тут і там однакові. Погорда Англіїців супроти туземців проявляєт ся — ніше з Єгипту корреспондент паризького "Temps" (лютий 1910) — "при кожній нагоді в найобразливійших формах. "The Native", як приналежний до низшої раси, парочно виключаєт ся з всякого добро-

го товариства. Як прим. в Хінах вступ до англійського клубу виразно заборонений найбільше просвіченим Хінцям, так само англійські офіцери ніколи не зайдуть до сільного стола своїх єгипетських товаришів. Я бачив на власні очі, як при виході з театру одна англійська елегантна дама одного дуже коректного джентельмена з орієнтальним накритем голови, який стояв її на дорозі, трутила рукою як якого погонича ослів."

Особливо навчаючою є т. зв. Деншавайська справа. 15. червня 1905 р. кількох англійських офіцерів єгипетської окупаційної армії вибрало ся на лови голубів. Коли прибули до села Деншавай, один з найімоважніших селян, 60-літній Гасан Магфус, почав їм пояснити, що їм не дозволять тут стріляти голубів. Однак англійські офіцери, розуміють ся, не розуміли по арабськи і післали свого товмача до начальника. Та його не було дома, а його заступник, який не вважав за поради давати Англійцям абсолютно відмовну відповідь, заявив дилематично, нехай собі стріляють, тільки нехай відійдуть далеко від села. Офіцери відійшли на 100—300 ярдів і почали стріляти голубів селян. Люди почали протестувати і вхопили за стрільбу одного з офіцерів. Та вистрілила їй поцілила жінку молодого Абд-ен-Небі. Жінка впала немов мертва на землю, хоч пізніше показало ся, що рана не була небезпечна, бо шріт потрапив тільки в м'яккі частини її тіла. Рівночасно почала горіти стога Абд-ен-Небі. Той попав у злість і вдарив офіцера, якого вважав убійником своєї жінки, палицею. Також Гасан Магфус почав бити палицею. Тимчасом зібрали ся на вулиці хлопці і почали кидати каменем. Отже справа зачинала бути для офіцерів поважною. Вони старали ся на міг вести переговори і давали свої стрільби і почали давати товні годівнички і гроші. Раби брали, що їм давали і ще більше, але при тім протрїнали офіцерів, з яких один відніс легке зломане рамено. В кінці найбідніші селяни їх увільнили і вислали до табору. Два офіцери же перед тим прибігли до табору, щоб прикликати поміч. Один з них наслідком форсованого бігу серед сонячної жары дістав сонячний удар і вмер.

На судовій розправі з приводу сеї події оборону обвинених припоручено єгипетським правникам, які займали такі стано-

вища, що з огляду на се не мали охоти наражати ся англійським верховодам. Отже обмежили ся на те, що просили о ласку для своїх клієнтів, яких постуноване зустріло ся з “однодушним осудом всіх Єгиптян”. Один туземець поліційний урядник, який товаришив офіцерам на лови голубів, посьмів свідчити, що після вистрілу, який поїливі жінку Абд-ен-Небі, офіцери два рази вистрілили до товни. Тоді один з англійських суддів запитав його, чи він не боїть ся говорити такі річи, на що той відповів: “Ніхто в світі не може мене залякати: правда остане правдою”! За таке заховане поставили свідка перед дисциплінарний суд, який присудив йому два роки тюрми і п'ятьдесять палиць. На учасників нападу на офіцерів наложено такі карі: 25-літнього Абд-ен-Небі з огляду на зранене його жінки засуджено тільки на досмертну каторгу. Один 20-літній Араб дістав таку саму кару. Гасана Магфуса і трьох інших засуджено на смерть на шибениці. З інших один дістав п'ятьнацять літ каторги, шістьох по сім літ каторги, трьох дістало по роковим примусових робіт і по п'ятьдесять палиць, нятьох тільки по п'ятьдесять палиць. Гасана Магфуса повісили перед його хатою, так, що з даху його жінки, діти і внуки могли приглядати ся видовищу. Інші езекуції ось-як описує славний письменник Бернард Шов:

“З огляду на те, що на шибениці було місце тільки для одного чоловіка, а при тім, щоби певнійше працювати і дати родині досить часу приглянути ся, як він гоїдаєть ся на шибениці, треба його було оставити там нів години, на повішене чотирох людей було дві години часу. Тому цікавість видовища скруплено тим, що рівночасно виконувано присуди на вісьмох засуджених на п'ятьдесять палиць; поміж кожним одним повішеним двох діставало палиць. Се певимовно успокоює, коли з урядових англійських звітів, предложених парламентави, довідуємо ся, що “при траченю збережено належну гідність”, що “при виконуваню смертних присудів виявлено всяку можливу людськість”, та що “урядженя заслуговували на подив і принесли учасникам всяку честь.” В кінці лорд Кромер стверджує, що Англієць, якому поручено виконане тої процедури, є “незвичайно людський чоловік і наслідком великої симпатії, яку все прояв-

ляв супроти єгипетських туземців, тішити ся серед них великою популярністю". З сього бачимо, що предложеним парламентарним документам (чч. 3 і 4., Єгипет 1906) не бракує мимовільного гумору**).

Так покарано Деншавайських селян за те, що вони не хотіли спокійно приглядати ся, як англійські офіцери для спорту стріляють їх голубів. Льорд Кромер обороняв присуд тим, що Єгиптяни так привикли закон і порядок звязувати з тілесними карами, траченнями, тортурами і прилюдним виконуванем присудів, що трибунал, який би закинув сю практику, не мав би в них ніякої пошани. Коли зрештою не можна сказати, щоб Європейці звичайно проявляли занадто великий піетизм супроти почувань і понять екзотичних народів, то все бачимо в них зворушаючу дбалість, щобши при виконуваню справедливости заспокоювати відомі садистичні настрої тих народів. Се свідчить, як багато брехні знаходить ся в цілім тім галасі про "культурну місію."

Безпосереднім наслідком Деншавайської справи був незвичайний зріст антианглійського націоналістичного руху в Єгипті. "Деншавай" стало ключем з могутньою суггестивною силою. Що засуджених на кару в'язниці по пару літах помилувано, се не могло спинити того руху.

З огляду на те, що економічний визиск — побіч стратегічних цілей — є нервом всякої колоніальної політики, чи вона проявляєть ся в формі анексії (і в дійсности однозначної з нею окупації), чи в формі "мирного прошиканя" (протекторату чи простої "сфери інтересів"), — держава, яка перша дістанеть ся, стараєть ся очевидно здобути для себе як найбільше економічних користей. Хто вкладає в підприємство капітал, домагаєть ся також зиску. Ключем часу є тепер вільна конкуренція держав в т. зв. самостійних екзотичних державах. Тому інші держави як компензати за своє признане домагають ся звичайно рівної участі в визискуваню економічних можливостей. З сеї ділеми помагаєть ся собі звичайним в політиці способом, фразою. "Отворені двері", се гарний термін політичної штуки. Те-

*) "Die Greuel von Denshawai" в фейлетоні віденської "Neue Freie Presse."

пер стало звичаєм, що держава, яка забирає самостійний доси край чи його часть або в якій небудь формі обмежає свободу його діяльності, проголошує політику "отворених дверей". Однак се слово очевидно обчислене на те, щоби впливати більше своєю суггестивною силою ніж своєю внутрішньою правдивістю. Що більше, можна вважати за певний факт, що скрізь, де сиравні верховоди прогошують отворені двері, там двері є менше або більше замкнені. Те слово має тільки серед наївних мас піддержувати ілюзію неіснуючої вже вільної конкуренції.

2. Теорії ідеальної політики і реальної політики.

Люди мають непереможний нахил до оптимізму. Хоч-би одиниця її як прикро відчувала неприємности істнованя її недосконалість людських уряджень, однак не може погодити ся з думкою, що ті неприємности її недосконалости є правилом, а не винятком. Все повинно бути добре в с'їм найліпшій з усіх світів. Власне той, що конкретно найбільше даєть ся, абстрактно часто є найбільший оптиміст. З політикою справляєть ся оптиміст двояким способом: або просто заперечує, що в політиці панує брутальна жадоба власти її матеріяльних житєвих дібр, або каже, що хоч ті чинники є рішаччі в політиці, однак се є природне і правильне.

Ті два становинця назвемо ідеально-політичною і реально-політичною теорією.

Ідеальний політик на стільки остає від впливом думки про поступ, що бачить гуманну культуру неначе через побільшаюче скло. Він просто додає великі поступи модерної цивілізації до значно скромніших поступів культури, і думає, що часи, як видали залізничі, автомобілі, літаючі машини та інші чудеса техніки, а до того ще соціальне законодавство, Гаагський трибунал і т. п., мусіли також перемогти істникт рабунку і війну. Очевидно, він не може замкнути очей на те, що військові бюджети в цілїм світі зростають до недосяжної висоти та що при кождім повім технічній винаході ставить ся питання: як його примінити в війні? Однак думає, що все те полягає на нерозумі керманнів держави, а саме правительства, які опирають ся на консервативних партіях не можуть звільнитися від думки

про війну наслідком чого її ліберальніші правительства при-
мушені йти тим самим шляхом. Одначе народні маси не хотять
війни, отже між цивілізованими націями до війни не прийде.
І коли-б тільки одно правительство мало відвагу викинути всю
воєнну машинерію, чари зникли би і настало би вічне царство
мира.

Одначе психологія має де оправдує того оптимістичного
погляду. Правда, як побачимо далі, між офіційною моралю
держав і публічною думкою є певне протиріччя, котре веде
до витворення положення, про яке говорять оптимісти; одначе
ми знаходимо ся тут тільки на початку розвитку, який певне
потребуватиме ще дуже довгого часу. Крім того ідеальній
політик звертає свою увагу односторонню на питання: війна чи
мир, забуваючи взяти під увагу національний гнет внутрі дер-
жави, який існує в часі мира і який тепер так само процвітає
як колись. Коли-ж він і звертає увагу на сю обставину, то не
бачить доволі ясно, що вона все містить в собі небезпеку для
мира, що національний гнет є наслідком війни і містить в собі
дродки будучих війн.

Помилка ідеального політика лежить не в тім, що він має
ідеальне поняття політики, тільки в тім, що він ідеал змішує з
дійсністю і при тім тратить правдиву міру для політики. Проба
здійснення в однім краю ідеально-політичних теорій, коли тим-
часом за його границями панує муринська мораль, могла би
потягнути за собою важкі наслідками помилки, яких не можна
би було направити. Ослаблене національної відборности проти
рабункового інстинкту, що виступає в різних формах: економі-
чних, дипломатичних, мілітарних, могло би викликати катастро-
фи, які власне стараєть ся відвернути оружна сила. До сеї цілі
треба йти ширшими, довгими та невійшними шляхами.

Коли ідеально-політичний теорик бачить реальности в
фалшивім світі, реально-політичний теорик бачить реальности
правильно, одначе фалшиво їх оцінює. Він уважає гнет
сильного над слабшим samozрозумілим обявом, природним за-
коном. На політичнім прапори появляють ся Дарвін і Ніцше.
Адже природний закон усуваєть ся з-під моральної оцінки! По-
літика стає поняттям поза добром і злом. В політиці йде сила

перед правом, бо так воно є й інакше не може бути. Реально-політичний теорик знаходить ся під таким сильним впливом суґестії теперішнього стану, що не може уявити собі дальшого розвитку. Він забуває, що в людині додано природі новий, психічний момент, а саме здібність удосконалюваня, що людина не є звичайним хищним звірем, тільки хищним звірем удосконаленим, що людина — поминувши всі інші подібности — має перед гиеною і шакалом інтелектуальний plus і що власне той plus робить невластивим і фалшивим всяке примінене дарвіністичної теорії до людської громади. Він не бачить, яке се було-б не-логічне, коли-б на віки установлено два різні роди морали, одну для одиниці і иншу для держави, двояку міру для тих самих людських вчинків. Він є в тім самім положеню, як той, що вірить і в біблійну історію сотвореня сьвіта і в теорію природних наук, бо або не бачить між ними противенства, або, як і бачить, усуває його при помочи символіки та алегорії і подібних способів, якими послуґують ся компромісові натури. Мусимо вибрати між домаганем права кулака в усіх відносинах і домаганем узагальненя етики. Жите ставить нас не перед двома різніми родами морали, тільки перед висше розвинену мораль одиниці і перед відстаду мораль маси. Яким способом і коли остання може бути піднесена на рівень першої, се є окреме питання, одначе першою умовою для того, щоб се стало ся, є, щоби взагалі виступити з домаганем сього. Всяке змагане “вернути до природи” або остати при природі є просто вороже культурі.

Реально-політична теорія йде часом далі. Не вдоволяючися тим, щоби з рабункового інстинкту зробити невмолимий закон поза добром і злом, хоче вона той первісний інстинкт оточити ще певним родом культури. “Не треба — читаємо в однім такім реально - політичнім теоретизованю — мати милосерде над слабим, треба подивляти сильного. Бо коли оглядати історичні події в їх цілости, поминувши певні хвиливи або короткі випадки, їх хід певне покажуть ся висловом найвисшої справедливости. Коли-б так не було, жите на землі не було-б варта того щоб жити”*) Останне речене увидатнює теологічно-релігійний характер, властивий усе тому родови скріпленої “реальної політики”. Містично - метафізичне примінене понятя спра-

ведливості, — поняття, яке належить виключно до області людських спільностей, — до існування взагалі, до абсолюту, веде консеквентно до ідолопоклонства перед силою, до ідеалізування права кулака й заперечування всякої етики. Коли я маю подивляти силу абстрактно, то не бачу причини, чому я не мав би уживати її також конкретно в особистім інтересі в межах можливості і карного закона.

В таким розуміню політики лежить помилка думання, яка по-тягає на перенутанню слова. "право" в правно - філософічним і етичним розуміню. В першім розуміню право, коли не приїматимі ніякого мотиву поза людським світом, рівнаєть ся силі, і висловом права є відповідно до стану культури писаний закон або неписаний закон або самоуправляюча самоволя ("le despotisme tempere par l'assassinat", коли перенести справу на інтернаціональні відносини: гнет обмежений бунтом). В етичним розуміню є право противенством безправства. З правно - філософічного становища (себто в розуміню того, що Спіноца означає як "право природи") я маю право на все, що можу перевести, хоч-би се в етичним розуміню було найкровавіше безправство. Держава є інституція сили внутрі і на - зверх, і державне право є наукою про розділ сили. Коли правно державні форми в якімсь краю змінить ся революційним шляхом, нові форми стають правними в тій самій хвилі, коли можуть удержати свою перевагу. Таким чином вислів: "право є сила" — являєть ся правно-філософічним висловом, при якім зовсім поминаєть ся мораль. Натомість в вислові: в політиці сила йде перед правом" — слово "право" ужите в значіню морального права, що надає тому твердженю неависний характер, коли його виставляють як максимум. В дійсности сила йде дуже часто перед моральним правом, одначе такий стан є однаково злий, чи він проявляєть ся в політиці чи в приватнім житю. Коли взагалі признаєть ся мораль як співділяючий чинник, логічно не можна признавати їй значіне в відносинах між одиницями, а виключати з політики.

Хоч реально - політична теория переходить таким чином в ворожу культури сентіментальність, то реальний політик уважає

*) Dr. J. Oestrup в данській часописи "For Fremtid" в падолисті 1909.

"політику чуття" як щось особливо гідне погорди. Він думає, що в приватнім життю треба, правда, руководити ся пасивною маншиною "розуму" й "чуття", одначе в політїкї тільки "розумом". Він виходить з популярного й пзївного представлення, що "розум" і "чутє", се дві окремі шуфляди свідомости, з яких можна до виодоби одну або другу зачинити. Дослїд над відношенем між пізнанем і чутєм не містить ся в рамках сеї праці; тут вистає навести психологічний факт, який на мою думку причиняєть ся до того, що говорено про виключене чуття з політїкї придаєть ся вид оправданя. Властиво можна мати милосерде тільки над одиницями; я можу спочувати одиниці, якої терпїне бачу або з опсеу інших довідую ся про нього, одначе над колективними терпїнями, які представляють ся в моїй уяві тільки через абстракцію числа або колективного понятя, не можу милосердити ся. Жах бідности, гнету, війни, муєть бути представлений в окремих образах або моя фантазїя муєть собі його так представити, — інакше милосерде не відзветь ся. Самодонесене, що 10.000 людей в якій околицї не мають даху над головою, що цілий парїд є предметом адміністраційної самоволї або що в війні полягло 50.000 людей, занеуєть ся найперше в мозку як постатистична дробина, викликає також різкі предствалєня з привязаними до них чутєвими моментами (жах, огірченє, обуренє), одначе не дає точки опори для милосердя. Хиба що до сього долучить ся суггєстивний або автосуггєстивний момент. Коли я отже мало подагливий на суггєстїю або може ще остаю під впливом відвортної суггєстїї, а до того маю ще мало фантазїї, то супроти індивідуальних терпїнь, які зустрічаю в житю, мое "чутє" може ще заговорити, але остає холодне супроти терпїнь, які тільки абстрактним способом дістають ся до свідомости.

В кінці помилкою реальної політїкї є ще й те, що вона є за мало "реальна". Вона числїть ся з деякими вартостями, але не з усіми. Вона хоче з опортунїстичних причин слабше заступленї інтереси пожертвувати сильнїйше заступлєним і через те являєть ся аналогїєю до тої внутрішньої політїкї, яка меншостї жертвує більноостям. Те що є шкідливе у внутрішнім житю держави, муєть принести шкodu також в відносинах дер-

жав між собою. А що-до варваризуючого впливу гнету на гнобителів, міждержавна реальна політика може відбити ся у внутрішній партійній тиранії.

У всякій політиці гнету містить ся сила, яка ширить грубість, що полягає на наслідуваню, яке Тард уважає основним явищем соціології. Як одиниця так і маса наслідує свої власні давнійші вчинки, і за кожним разом іде се гладше, більше механічно; скрунули, які при неетичнім вчинку можуть перший раз відзивати ся з певною силою, за другим разом стають слабші і з часом наслідком постійного повторюваня зовсім зникають. Се явище можна зовсім певне ствердити так само в політиці, як і в кримінальній статистиці. Нация, яка угнетає сусідню націю, опісля легше буде угнетати її інших сусідів. Але крім того її примір зацнують наслідувати також інші. На що дозволяє собі одна держава або у внутрішній політиці одна партія, того не потребує соромити ся також инша держава чи партія. Адже для держав, націй і партій, коли інші гудять їх з етичного становища, останнім і найважійшим аргументом усе є: "Пильнуйте своїх власних справ, ви зовсім не ліпші!" В державі, зложеної з багатьох націй, гнет, який виходить з одної сторони, швидко розходить ся скрізь; в Австрії рука всіх національностей піднесена проти всіх. Се основне значінє наслідуваня містить чи не найбільшу небезпеку завоюницької політики: воно увіковічує методу, яка спиноє сусільний розвиток, і ту методу вважають опісля єдиною можливою для політика. Власне в таких випадках, де завоюване і анексія викликає розвиток в краю, який доси знаходив ся в застою, ті корисні наслідки чи не перевищає шкідливий вплив наслідуваня, який тим більший, чим більше спричинений анексією розвиток служить оправданєм для того акту насильства.

Що можливі її інші методи, про се свідчать між ин. американські Залучені Держави*) і Канада, де різні національности мирно працюють побіч себе для добра спільної землі. Там панує національний мир, бо взаїмні відносини національностей опирають ся на асоціації, коли в Європі вони оперті на тради-

*) Мури певне лишає в Залучені Держави стоїть майже тільки з найбільш розвинутими вже расовими і бюспараліями Англіо-Саксів.

ції насильства, яка переходить з покоління в покоління. Натиск викликає реакцію. Також метода асоціації має силу викликати наслідуване. На взорець Канади уформувалися Австралія і Нова Зеландія, а описля також навіть основана при помочи завоювання південно-африканська область. Ніде не проявляється практична — в правдивім значіню слова “реально політична” — висшість асоціації над методою насильства яснійше, як власне тут. В Європі польське питання непокоїть ще до нині три великі держави, більше як століте після поділу Польщі, а Німеччина, майже нів столітя по війні з Данією, все ще має завязану національну боротьбу в своїй північній провінції. В південній Африці національна ненависть між завоюванками її завоюваними вісім літ після анексії так ослабла, що переміншла ся в національне противенство, яке існує все там, де два ріжні народи живуть мирно побіч себе в одній державі. Сили, замість взаємно здавляти себе, злучилися; кожда часть задержала свободу рухів; по виключеню національної ненависти економічні можливости, збільшені злукою держав, і взаємні культурні відносини витворюють умови розвитку, однаково корисні для обох сторін. Очевидно сей наслідок треба приписати не якимсь особливим властивостям англійського народу, які так підбивають серця, тільки тій обставині, що тут асоціаційна метода через наслідуване заступила методу насильства. Де Англіїці держаться останньої методи (Єгипет, Індія), там борюють ся з такими самими трудностями як європейські континентальні держави.

Будова держав мусить в будучности опирати ся на політиці “реальній” у властивім значіню, на політиці, яка запрягла би до своєї служби всі сили, визначаючи кождій з них відповідне місце.

Одначе не треба забувати, що ми ще не постушили так далеко, що тепер тільки починають показувати ся контури тої будучої асоціаційної політики.

Не можу розпрощати ся з реально-політичними теоретиками, щоб не навести уваги Француза Тарда про наклін істориків, які піддають ся суггестії “політичного злочину”:

“Є се мода і пожалування гідна манія в світі істориків, відносити ся все неприхильно до чесних діячів історії, з уподоба-

нем підносити невдачу їх заходів, обмеженість їх духа, а навпаки схібляти великим політичним лайдакам, — в Франції Філіппови Гарному, Людвику XI., щоб назвати тільки найбільших, в Англії Тудорам з Г'юарком VIII. включно, — та безмірно одушевляти ся їх далекозорим духом, який їм переважно незаслужено приписується. Та симпатія до розбишак історії і та ярка антипатія до пастирів народів веде до того, що майже все розумне і плідне, що зроблено в області адміністративних та законодавчих реформ, приписується першим. Тимчасом по правді при рівній здібности чи геніяльності з двох державних мужів найчеснійший усе принесе суспільности найбільшу користь. Люди, які мають довіре тільки до енергії, які вірять тільки в геніяльність і в характер, нехай подивлять ся на Наполеона. Йому певне не бракувало ані характеру ані геніяльності. Та коли-б він був мав навіть трохи менше сили волі, геніяльної фантазії і духа підприємливости, а за те трохи більше таких погорджуваних річій, як серце й почуте обовязку, чи не були-б ми першим народом в світі?"

3. Мораль держави і публична думка.

Великим камінярем розвитку психології й етики маси є "публична думка", яка повстає як втілене свого рода неофіційної морали маси супроти офіційної морали маси, морали держави, і часто проти неї.

Невдачне повстання називається в офіційній термінології ганебним бунтом, а його провідники державними злочинцями. Коли-ж повстання дасть ся, тоді називається воно "боротьбою за свободу", а його провідники "героями свободи". В сій термінології зазначається перше всего факт, що право в правно філософичнім розумінні однозначне з силою. Однак в ній знаходить ся ще щось инше, а саме проба моральної оцінки: хто має успіх має слушність; патомість хто не має щастя, не має слушности. Се є мораль держави, яка відповідає примітивній моралі одиниці.

Неофіційна мораль маси часто займає-ме инше становище. Публична думка є менше догматична і підпадає під

вплив всяких сугестій. Коли десь у світі вибухне повстання, публична думка в краях безпосередно незаінтересованих радо прихильєть ся на сторону повстанців, бо на основі численних звісних аналогій дочускає, що повстання є реакцією проти гнету, — думка, яка в окремих випадках може бути слушна, але в інших є фальшива. Повстання можуть бути дуже складні і мають дуже різне моральне оправданє. Одначе маса не входить в подробности, тільки вдоволяєть ся грубшими узагальненнями.

Коли дві держави ведуть з собою війну, публична думка інших країв мимоволі стає по чийсь стороні, підлягаючи впливови дуже різних причин. Коли прим., одна з воюючих держав була нашим ворогом в минушості, яка не є ще на стільки віддалена, щоби втратити свій історично - сугестивний вплив, або с правдоподібність, що вона може стати нашим ворогом в близькій будучности, тоді наші симпатії є очевидно по стороні її противника. Не грає тут ролі ніяка ідейна оцінка; є се те саме явище, як коли ми мимоволі до звірят "корисних" з людського становища відносимо ся з симпатією, а до "шкідливих" з антипатією. Племіне спорідненє часто спільно причиняєть ся до вибликання симпатії. Також спільність релігії може ще ширше мати сугестивний вплив. Вірмени і Сирийці як наші одновірці будять у нас особливі симпатії, хоч звичайний чоловік зовсім не знає тих народів і може аж з газет довідав ся, що вони християни. Культура пронаєть, яка ділить християнською Європеєю від християнського Вірменина чи Сирийця, є певне богато більша, ніж між Вірменином чи Сирийцем і того магометанським окруженєм; одначе само слово християнин здобуває для тих народів європейські симпатії, яких вони не заведбують виискувати.

До того всего долучаєть ся в кінці сугестія гуманних ідей, які є плодом розвитку індивідуальної морали. З огляду на те, що від одних все виходять сугестії на маси, та що маси під сугестивним впливом дадуть ся повесити на все, від найнижчої шкідчешности до найвишого пожертвованя, факт, що також гуманні ідеї можуть розворушити маси, не має в собі нічого особливого.

Публична думка стоїть побіч морали держави як движки-

ний елемент розвитку має. Вона капризна, необчислива, в кождім окремім випадку виступає на сніпо, не можуть передвидіти наслідків свого виступу, і приносить то шкоду то користь. Мораль держави, се первісна мораль, перемінена в мумію, яка вважає себе вищою над усяким розвитком; вона творить чинник застою в історії має. Публічна думка, се енергія. В сім лежить власне значіне публічної думки. Вона часто помилується і ті її висмілки можуть мати грішні наслідки. Вона підлягає законови розвитку. Переїхавши з моралі одниниці, вона творить звичайно мораль колективу. Коли мораль держави цілі тисячіліт перебуває на однім місці, публічна думка перемінюється на одній публічної думки з-перед сто літ. Поводом для такої переміни буває публічна думка на міждержавну мораль, і в такіх випадках в своїх зверхніх формах стає трохи менше історичною.

Характеристичний примір, як неофіціальна мораль має може попасти в конфлікт з офіційною, бачимо в тій модерній появі, що групи занять, професій або народні заступництва вмішують ся непокликані у внутрішні відносини чужої держави. Таке вмішуване має звичайно характер протесту проти національного поневолення. Коли в 1910 р. російське правительство внесло в Думі предложене про управильнене відношин між Фінляндією й російською державою на основі майже повного знищення автономії Фінляндії, потім пішли протести ріжних ангаїї-ських торговельних палат, а в кінці цілого ряду європейських парламентів. В реально - політичній пресі даних країв проявило ся невдоволене з того, і в усіх тих статях, як усе в аналогічних випадках, хід думок опирає ся на трьох аргументах, які тут докладініше проаналізуємо:

1) Непокликане вмішуване людній, які займають в нашім публічній житю визначні становища, у внутрішній справі чужої держави є нерозумне, бо воно може викликати в тій державі ворожий настрій проти має і понеувати взаїмні політичні відносини. Се розумоване є без сумніву оправдане, одначе його значіне зменшаєть ся в міру того, як збільшаєть ся число держав, в яких визначні люди беруть в такій демонстрації участь. І коли акт насильства якоїсь великої держави зустрінеть ся з одно-

душним протестом публичної думки всіх інших великих держав, держава - гнобитель може собі заощадити заходу вважати ся ображеною, бо прецінь не може з усіми посварити ся.

2) Займати ся актами насильства інших є тому нерозумно, бо наражуємо ся на те, що інші віділачувати-муть нам тим самим. Проти сього можна сказати, що такому вмішуваню інших в наші справи ніяким способом не можна запобігти. Хоч-би ми держали ся з далека від таких демонстрацій, на випадок якогоси акту насильства, сповненого нами, протести чужинців не дадуть на себе ждати. Такі демонстрації під впливом наслідуючих ставати-муть що-раз частійші і захоплювати-муть що-раз ширші круги.

3) Вмішуване у внутрішній справі чужої держави є безправством супроти тої держави, бо кожда держава має право полагувати свої справи, як їй хочеть ся. Так, з правно - філософічного становища має она право, але з морального ні; тимчасом сього аргументу вживають власне як морального. З морали не можна вивести аргументів проти протестуючого вмішування. Зрештою принцип невмішування придержують ся тільки супроти великих держав, а не прим. супроти слабих орієнтальних держав, з чого ясно видно, яку вартість має тої моральний аргумент.

Те вмішуване публичної думки є знаком зростаючої солідарности між народами на перекір політикам. Є се рух, який іде до того, щоб "реальну політику" побивати її власною зброєю. Публична думка не може панувати. Для сього є вона занадто нестійна; її пануванє було би безправильністю і вело би до непевности її анархії. Політика панує, бо має вишколену техніку і постійність, але вона мусить опирати ся на публичну думку. Де з собою змагаєть ся більше публичних думок, політика шукати-ме опори все в найконсервативнійшій. Однак публична думка може падати новий напрям з такою однушою силою, що набирає характеру духа часу і стає трівкою силою, перед якою мусить угнути ся політика. Публична думка буде в сути річи на суггестії, а суггестія є силою до добра і до зла. Та коли вона йде до згуманізованя політики, коли проявляє тенденцію переіменити мораль держави в тім напрямі, в

яким протягом століть розвинула ся мораль одиниці, то можемо бути спокійні, що вона знаходить ся на добрій дорозі.

4. Національне почуте.

Національне почуте є почуте солідарности зі спорідненими мовою і традицією, почуте, яке опираєть ся на менше або більше свідомім розуміню, що свобода рухів і сила діяльности одиниці стоїть в простім відношеню до самостійности нації.

Що материяльна і духовна свобода рухів одиниці залежить від самостійности нації, про се доволі свідчить історія поневолеваних народів. З дефензивного становища національне почуте полягає на інстинктовнім розуміню, що взаїмні відносини народів управильнює інстинкт рабунку і власти. Полягає воно на безумовнім недовірю, яке мають супроти себе звірі, варвари і нації, і якого оправдане що-до нації потвердили досвіді століть. Дефензивне національне почуте є інстинктом самозбереження народу.

Мова є способом до виміни думок і до довіря, способом до заспокоєня соціального інстинкту. Розмовляти мовою, якої вповні не опановуєть ся, втомляє; примус мови в чужім краю викликає скуку і тугу за вітчиною. З дійсности питане мови є ядром національного питання. Сама традиція може очевидно вдержати національну єдність без існування спільности мови (Швайцарія), а примір Ірляндців показує, що парід може зберегти національну свідомість, хоч страгив мову. Одначе се вимки. Звичайно втрата мови зановідає смерть нації. Тому примус мови є способом, яким кожда нація гнобителів старавсь ся ослабити свою жертву.

З тої основної ваги мови для нації виходить, що національне почуте мусить бути найспильніше в тих суспільних веретвах, які найменше можуть обходити ся без рідної мови, отже найперше у селян, в меншій мірі в середнім стані міст, який взагалі є менше отяжлілий ніж селянство, і в робітників, які скрізь можуть примінити ся і яких потреби що-до мови можуть бути заспокоєні малими, швидко вивченими окрушками. Найменше виразне буде національне почуте серед просвіченої кляси, яка знає мо-

ви, отже серед людей, які мають досить змоги, щоби ввійти в гармонійні зносини з одиницями, які вийшли з чужого національного духа*. Одначе тут можуть вміняти ся різні чинники змінити те природне відношене між соціальним відношенем одиниці й інтерезивністю її національного почуття. Інтереси заробітку проявляють тут свій вплив, а індивідуальні різниці відграють очевидно також велику роль. Поверховне й більш перемінаюче забурене того відношеня викликає також сугестія патріотичної або антипатріотичної пропаганди.

Таким чином особа з сильним національним почутем не має права гудити свого сусіда за те, що він займає холодніше становище в національних питаннях, бо се лежить в природі річ, що той, хто в високій мірі потребує товариства своїх земляків, бо не може тих самих духових вартостей брати від інших, мусить почувати ся більше солідарно з язаним з своєю нацією, як той, хто ту потребу виміни свідомости може так само заспокоїти поза своєю власною нацією, як і серед неї. Закид тільки тоді оправданий, коли чоловік з слабшим національним почутем (зовсім без національного почуття нема нікого, хто живе й працює серед своєї нації) агітує проти національного почуття і стараєть ся земляків, які знаходять ся в менше корисних відносинах, позбавити вартости, якої вони конче потребують і яка є зрештою природною обороною їх свободи рухів.

Доки взаємні відношини між націями мають характер оружного мира, себто потенціальної війни, національне почуте з konieczности мати-ме мілітарну одіж, і погляд одиниці на національне почуте оставати-ме під впливом її становища до питання про "війну і мир" і тим самим під впливом противенства між реально - політичною й ідеально - політичною теорією. Але також противенства між консервативним та колективістичним суспільним світоглядом причиняють ся до означеня становища одиниці до національного почуття. Коли до того додамо, що змаганя до націоналізації або інтернаціоналізації можуть мати значіне для матеріальних інтересів одиниці, то стане ясно,

* Сея погляд автора на нашу думку односторонній. Виходило би з цього, що зі зростанем культури національне почуте слабше. Тимчасом річ має ся протилежно, тільки зі зростанем культури переміняє національні інстинкти в національну свідомість. М. Д.

що патріотизм і антипатріотизм, се дуже складні явища. А за речниками патріотизму й антипатріотизму стоять маси, які приймають ті науки в грубо прикроєній формі. Звичайні явища психології маси, сугестія з власного табору, відворотна сугестія з табору противника, збільшають односторонність догм, а аргументи розмінюють ся в цілях боротьби на фрази.

Хоч самозбережене є найбільш очевидним елементом національного почуття, однак ним воно не вичернується. Самозбережене, оборона перед чужою силою, є — так сказати — негативним бігуном національного почуття. Позитивний бігун, се свідомість нації про її продуктивну силу, про здібність до творення, до витворювання нових матеріяльних чи духових вартостей. Національна свідомість доводить до особливої концентрації, яка надаючи нації певне особисте знамя, уздібнює її давати свій вклад в світове господарство. Бо так само, як творить тільки одиниця, а не маса, так само колективна культурна праця виходить від індивідуалізованих національних одиниць, не від якоїсь абстрактної людськості. Спільність мови й історичних споминів творить перший зв'язок між творчими одиницями нації; вона є головним знаменником, творить єдину відставу, яка надає національній праці і внутрішню гармонію. Ця елементарна духовна єдність набирає значіння в миру того, як дальші генерації творчих одиниць будують далі на основах, утворених попередниками. Вона впливає сугестивно на національну масу і надає їй особливий характер, який знов впливає на одиниць. Т. зв. національний характер полягає певне тільки в частій на вродженіх расових властивостях, які відтворюють собою хіба при великих, фізіологічно дуже від себе різних расах (білі, чорні, жовті і т. д.), а не при різних ступенях трубах перед тією самою расою, як — ввади германетки, романьки, славянські і т. д. Географічні властивості, різний спосіб життя, який почасти полягає на традиції, мають також свій вплив. Тільки в найбільшій мірі національність має характер виробленої суми творчих одиниць нації і взаємні відносини між одиницею і масою. Сим пояснюється, чому одиниць, як і батьки й мати належать до сильної різних рас, часто визначають ся маючі власними моральними властивостями; вони хитрують ся між двома незлічними групами.

цями і не достає їм важної також для розвитку одиниці опори: до того те мішане походжене не рідко витискає на них як в расі батька так і в расі матери пятно соціальної меншеартности, яке не дає їм засимілювати ся до одної або до другої.

Від національного характеру залежить знов рід цивілізаційного і культурного вкладу нації. Кожда національна праця має світову вартість, бо дає матеріял до виміни, а тільки через виміну й суперництво є можливий розвиток. А чим всестороннійша виміна, чим більше елементів суперничає з собою, тим певніший і рівномірнійший буде розвиток взагалі.

Сьвідома нація є горда, бо гордість не є ніщо инше як безкритична сьвідомість, а що нації є безкритичні, се лежить в їх суті як мас. Розуміть ся само собою, що національне самоукрілене не занедбає використати такого могутнього способу сугестії, як лірика. В національних піснях славить ся вітчизну, природу рідної землі, щоденне жите народу, або знов воєнне щасте нації, часто з найвною пересадою і з ганьбленем ворогів, що звисне вже з похвальних і ганьблячих віршів примітивних народів. Національна поезія в усіх формах має значіне якого не слід недоцінювати. Вона є наймогутнійшим доступним для слуху символом єдності, як прапор є таким самим символом для зору, і причиняєть ся до концентрації національних сил.

Та від гордості до зарозумілості є тільки малій ступінь, і національна гордість справді переходить звичайно в зарозумілість, коли малочисельність народу і недостача політичного значіня з природи річи не сприяє такого розвитку. Нація вважає себе ліпшою від усіх інших, згарядом в руках провидіня, який має мієню йти на переді розвитку й нести сьвітло всім иншим націям. Можливо, що вони самі не розуміють своєї користі: в таким випадку треба їх примусити всіми способами, якими розпоряжає сила. Таким чином туг долучаєть ся до рабункового інстинкту теологічний момент, який ускладнює агресивні настрої. Фалшивий ідеалізм дучить ся з елементарними інстинктами поневолення й визискування: за свою безкорисну культурну працю кажесть ся собі очевидно заплатити. Національне почуте, се зложеній інстинкт, в яким все перемішані дефензивні й агресивні настрої: хочеть ся не тільки забезпечити свою

самостійність, але також збільшити свою силу, що можливо тільки коштом інших. Коли тільки є сила, свідому націю з інстинктивною певністю пре до поневолення.

Мораль держави, якої основним принципом мимо всіх лицемірних фраз дипломатів є "сила перед правом", вважає той розвиток природним і правильним. Але також публична думка, яка зрештою там, де не входять в гру власні інтереси, являється корективом морали держави, тут звичайно заводить. Національна сугестія має такий могутній вплив, що в своїх острих формах легко переходить в екстазу. Тоді всяка розвага виключена. Маса не розрізняє між оправданою оборонною боротьбою і простим нападом, вона реагує в ту мить і нестримно, і горе тому, хто пробував би привести її до розуму! Слова національної сугестії: прапор, честь нації і т. д. можуть бути уживані і в службі доброї справи і надуживані в службі злої справи, — їх вплив є все той сам. Спірні питання можуть бути також так замотані, що маса, коли-б навіть мала здібність застановити ся, не могла-б додумати ся до суті справи. Коли керманчі держави бажають собі війни, відповідний пастрій може бути викликаний офіційними неправдами, перфідіями, промовчуганнями, фалшованими документами. Іноді нелюблене правительство вміє зручним використанням національної сугестії відвернути сльну лють мас від себе на мирну сусідню державу. З другої сторони національний рух, епітетний або упокоренний невдачами, творить собі внутрі війни простір революціями. Пароксизм має вимагає владування. Тому є се все небо значна гра спекулювати на національне почуте. Безсовісні агітатори, які в службі якоїсь цілі роздувають національні пристрасти, ніколи не можуть бути певні, чи сили, в яких виступає стільки невідомих і необчислених чинників, не звернуть ся проти них самих.

Та в богатях випадках власне публична думка домагати меть ся національної війни проти волі керманчів держави, які лише бачать небезпеки і труднощі такого підприємства, як паче чутем маси. Таким чином движима мораль маси під впливом невідповідальних дорадників (між ин. безсовісної преси) може попасти в варварство, проти якого мусять звернути ся заступники постійної морали маси силою свого лишнього розу-

міння. По найбільшій частині національні амбіції, які розворушують маси і спричиняють правительством стільки клопотів з вимінами нот, протестами й оправданями, не є ніщо інше як зле маскований інстинкт рабунку. Що наші предки перед тисяч роками панували в сусіднім краю, або що мова його населення споріднена з нашою, сі обставини стають бажаними покріпками для національних мас, щоби домагати ся “анексії” того краю.

Однак публична думка не є ніколи односторонньою й неподільною рікою. Також внутрі національного життя стоїть одна публична думка проти другої. Острі напади шалу, які тільки невластиво можна назвати публичною “думкою”, хоч хвилиночку можуть стероризувати кожду іншу думку, мусять вкінці все уступити перед глибоко вкоріненими думками, перед спокійними, рівномірно плывучими струями, які творять еволютивну ріку публичної думки. Ходить тільки о се, щоби запобігти, щоби ті острі напади шалу підчас свого бігу не наробили за багато куди.

5. Сьвітовий мир.

В романі Вольтера “Micromegas” розмовляє подорожник з великаном з Сирія з філософом з землі, який між ин. каже: “Я знаю, що в хвили, коли я з Вами говорю, сто тисяч дурних чоловіків того звіриного роду, які посять капелюхи, заняті тим, щоби убити сто тисяч інших, які посять турбани, або щоби ті їх убивати, та що так водить ся майже на всій землі, як далеко сягає людська память”.

Великан з Сирія зжамнув ся и запитав, яка може бути причина таких страшних спорів між такими слабкими істотами.

“Розходиться”, сказав філософ, “о куну сьміть величини Вашої пати. Розуміє в се, нащо з тих мільонів людей, які себе взаємно убивають, не дом. асть с. навіть в меншій частині з той куну землі. Ходить тільки о се, щоби знати, чи вони належать до тієї землі, чи належать с. с. навіть до иншого, якого з яко сь дряпани називають кесарем. Чи один чи другий пікований ас. бачить чи не буде багатий того кусня землі, за який їде бо-

ротьба, ані майже ніхто з тих істот, що себе взаємно вбивають, не бачив ніколи істоти, задля якої дає себе вбити”.

“Ах, нікчемні!” закликав великан з Сирія обурений. “Якже можна зрозуміти такий надмір безглузлого шалу? Маю охоту зробити три кроки і ступивши три рази ногою, розтоптати цілу ту купу сьмішних убійників.”

“Не трудіть ся!” відповів йому філософ. Вони самі доводять працюють на свою згубу. Знаєте, що по десяти літах не остала й сотня часть тих нещасних? Знаєте, що як би вони навіть не воювали мечем, голод, труди і неуміркованість майже всіх їх змели би з лиця землі? Зрештою треба би не їх карати, а тих безчинних варварів, які з своїх кабінетів, займаючи ся травленням, наказують убивати мільйони, а потім за се торжественно дякують Богу.”

Від коли Вольтер написав ту сатиру, народи osiąгнули в повній мірі благословене права самоозначення одначе наслідком того війни не зникли зі сьвіта. До права політичного самоозначення долучив ся з природи річи зріст сьвідомости національної приналежности, сильне змагане до самоукріплення. Лібералізм одержав доповнене в націоналізмі. Тепер мали бути зревідовані національні границі. Зв'язаний з правом голосованя загальний обовязок військової служби сотворив повний рід війська, перенятого національним духом. Дев'ятьнадцяте століте стало часом національних війн. Але лібералізм був тільки коротким апоєнем. По своїй суті ворожий еволюції демократизм почав по-раз більше витискати індивідуалістичний лібералізм. Боротьба ще не скінчила ся, але лібералізм в первіснім значіню слова тратить щораз більше ґрунт супроти демократизму. Серед національної спільности і в частині проти неї повстають нові спільности. Відбувають ся пересунення і переміни вартостей, суспільність переходить на нові шляхи. Коли давніше ведено релігійні і національні війни, при яких економічні реальности скридали ся тільки під релігійними і національними суггестиями, тепер маємо діло з економічними війнами, при яких національні реальности також релігійні — суггестії снівділяють тільки як ферменти.

Тимчасом думка мира розвинута ся в велику суспільну про-

блему нашого часу. Ся думка є очевидно, як усі социяльні думки, дуже стара. Від Сен-Пєрра через Канта до Толстого і Берти Суттер ідеї мира перебули довший шлях розвитку, заки при кінці XIX. столїтя почали з воздушних вершин теорії сходити на поле практичного житя.

Раціональний дослід над проблемою мира мусить виходити від двох головних питань: Чи сьвітовий мир бажаний? Чи він можливий?

Чи сьвітовий мир бажаний? Проти війни наводять: що жертви війни в людях які походять власне з найздібнійшої до праці класи віку, означають ослаблене народу; що той систематичний пролив крови мусить впливати на учасників так, що вони по часті дичіють, а по часті їх нерви руйнують ся; що війна коштує безконечну суму людського терпїня; що вона в кінці є фінансовою руйною, яка на довгі часи ослаблює народи. Все те, — виїнявши хиба той вплив, який війна має в напрямі одичїня, — признають також рішучі противники ідеї мира, хоч на їх думку прихильники мира прибільшують значїне тих фактів. Натомість антипаціфісти кажуть, що війна приносить інші користи, які перевисшають подані висше шкоди, і кругом сього твердження обертаєть ся в дійсности весь спір. Аргументи противників сьвітового мира можна зібрати в три точки: війна розвиває в людях нові цїнні моральні властивости, ставить збільшеню людий природну границю, причиняєть ся до удосконалюваня техніки.

Оборонці війни найперше твердять, що війна розвиває національну сьвідомість духа. В часї мира нарід попадає в вигідність і егоїзм; патомість у війні вчить ся оццадности, єдности і пожертвованя, а його воля скріпляєть ся.

Очевидно не можна говорити, що війна витворює нові моральні властивости: вона доводить одиїнци до взаїмного зближеня, і наслідком спільної небезпеки вже існуючі властивости мають нагоду замітїйше проявляти ся. Також завважуєть ся звичайно замітїй зріст тих властивостей. І в часах мира можна завважити, як наслідком незвичайних обставин проявляєть ся відвага й пожертвованє не тільки серед одиїнци, але також серед маси. Робїтницькі маси терплять з своїми родинами голод коли клясова солїдарність наказує їм страйкувати; ко-

ли-ж трапить ся національне нещастє, катастрофа повени або землетрясенє, проявляють ся ті самі добрі властивости, де тільки мають почву. Одначе війна має між ин. те значіне, що ті суснільні кляси, які звичайно заняті виключно гоненєм за матеріяльними житєвими добрами і чужа для них тверда боротьба за істнованє, примушує вона набрати ся духа загального пожертвоваія і ставить їх в безпосередні зноєннн з повагою житя. Коли в часі мира легко здобуває перевагу приватній рабунковий інстинкт, війна екріпляє солідарність внутрі держави, зорганізованої до рабунку й до оборони перед рабунком.

З другої сторони національний дух набирає часто по війні незвичайно агресивного характеру, який може мати варваризуючий вплив і вести до нової ворожнечі. Чим дразливійша є національна свідомість, тим більша є заразливість війн. І коли слїдити в історії за чергованєм війни і мира, виринає думка, чи не поспробувати поставити загальне правило, що шкідливі наслідки війн, провокуюча ароганція і допкішотерія, яка виступає під фалшивою етикеткою хоробрости, требають значно довше, ніж викликаній війною моральний під'єм. Зрештою ніхто не може передвидіти, які нові психічні моменти появлять ся, коли-б центральні частн європейського культурного свїта були тепер, після сорок лїт мира, навіщені війною. Знаряди війни стали тепер в незвичайній мірі більш убийчі, а нерви нашого часу вразливійші. Які зміни викликало би се в проявах психольогії війни нашого часу, сього ніхто не знає.

Війна є далї — на думку противників свїтового мира — корисна і навіть потрібна на те, щоби збільшенє люднї держати в розумних границях. ЛеБон вказує*) на Індії, де населенє серед примусового мира, який требає вже більше як столїте, страшно зростає, наслідком чого загальна бідність стає очевидно до-раз більша. “А чи голодова смерть справді така лїпша від смерти від гармат, що за всяку ціну треба уникати одної щоби з резігнацією дожидати другої?!”

На се можна сказати, що Індії, се країна з високою й цінною культурою висших кляс, одначе її недіткнені культурою

*) La Psychologie politique, ст. 93.

широкі верстви збільшають ся без думки з плодючістю первісних народів. Ле Бон може має на стільки слушність, що вихвалювана "Рах Britannica" має для Індії сумнівну вартість. Можливо спускане крові через війну від часу до часу є також корисне для інших народів, які мають за багато крові. Але в Європі, де в народній душі що-раз більше укріплюєть ся певна культура, збільшене люднї без сумніву проявляє тенденцію самоуправильюваня. В вітчизні Ле Бона що-раз голосійше підносять ся наріканя на застій в населеню, а те саме явище, хоч в меншій мірі, замітне також в інших європейських культурних народів.

Ле Бон зазначає в кінці, що великі поступи модерної індустрії головно в оброблюваню металів, завдячуємо передовсім війні. Сей аргумент не має, здаєть ся, принципіального значіння. Залізницї, телеграф, літаки, були-б винайдені, сталева техніка була-б розвинула ся, хоч-би воєнна штука не була мала для них приміненя, а хоч-би поступ технїки ішов у деяких областях і поволійше, великого нещастя в сїм не було би.

Загалом беручи здаєть ся менї, що вага мусить перехилити ся в сторону приятелїв мира, коли взагалї запитати, чи бажане заступлене війни іншими методами.

Та в користь війни зустрічаємо ся ще з особливим розумованем, взятим з понятя божеськості війни. "Вічний мир", писав Мольтке, "є сон, і то навіть не гарний сон, а війна є звеном в божеськїм світовім порядку". З таким самим правом прихильники мира могли-б говорити, що праця для світового мира є богоугодним ділом, бо по християнському понятю Бог є любов. Такі твердження все можна дістати по дешевій ціні, бо вони обертають ся поза границями аргументації. Коли почнемо толкувати, чого в сїм чи тїм випадку хоче Бог, то кінчить ся всяка дискусія, бо кожний з тих, що вірять в Бога, може підсувати йому наміри, які йому самому подобають ся, а хто в Бога не вірить, для того все те не має ніякого зміслу. "Божеський світовий порядок" є релігійне понятє і знаходить ся таким чином поза областю розумового дослїду. А зрештою що маєть ся розуміти під божеським світовім порядком? Може первісний стан? В такім випадку вся культура є злочинним ломанем божеського

світового порядку і ми мусли-б як найшвидше повернути до канібалізму. Коли-ж се не є первісний стан, то на яким культурним ступні маємо спинити ся, щоб не прогрішити ся проти божеського світового порядку? Перед двома століттями думку, що чоловік при помочи машини може підняти ся до хмар, уважали би злочинною утопією, яка "противить ся божеському світовому порядку". А одначе тепер ми все таки літаємо.

Трайчке говорить про святість війни. На се треба завважити, що святість ніколи не є щось об'єктивне, тільки суб'єктивний настрій, не внутрішня властивість річи, тільки особливе стаповинне, з якого одинач дивить ся на річ. Під "святістю" скриваєть ся часто проголошене якоїсь річи непорушною ("табу"), щоб тим способом при помочи сили суггестії (популярно називаєть ся се "bluff") усунути її з-під дискусії.

Коли божеський світовий порядок одягаєть ся в слово "природний закон", тоді ся думка дістає науковий вигляд. Так приходимо до другого головного питання: Чи світовий мир є можливий?

Прихильники природної кінечности війни розумують менше більше так: В певних часах викликає війну не долелька воля, тільки вона вибухає як вислід економічної кінечности, яка виступає з непереможною силою природного закону. В миру того, як збільшають ся області економічної діяльности народів і територія стає тіснішою, інтереси мусять протривати часом ударили ся взаємно, і від ч. су до часу приходять веміду до війни та до конкуренції, до війни.

Але чи тут справді ходить о природний закон, який можна порівняти прим. з законом притягання? Може бути, що в людській натурі є нахил, щоб увільнити ся від конкурента таким способом, щоб його просто вбити, одначе той "природний закон", коли ходять о взаємні відносини між державами, державами не вбиває, стас на зовсім певне, тільки він не вбиває. В дійности також теорія природного закону скриває в собі строго умовний випадок умовностей, а не дійсний погляд. Бу в кінці нічим неочищеною економікою, державами як не наведькі війни? В певних часах тим, що хоча бачи, що війни не вбиває король ні міністер, тільки акціонари підписували, як на-

зивається «державою». Що іншого розуміється під волею нації і держав, як не суму волі одиниць, очевидно перетоплену по законам психології маси? Теорія природного закону, як і її близька рідня, «реальна політика», виходить з фальшивого założення, забуваючи, що чоловік додав до природи новий момент, культуру.

Адвокати думки про природну потребу війни випустили з-під уваги інший природний закон, і то такий, що справді об'язує в людськiм життi, бо є психiчним законом, а саме, закон розвитку. Мировий рух здобув таке значiне, як нiколи перед тим, отже розвинув ся з правильнiстю, яка свiдчить про те, що не є се випадковий модний рух, тiльки вiдповiдає замiтнiй потребi. Старий свiт привик був уважати вiйну природним регулятором; що при тiм пропадало, се не грало занадто великої ролi: така була воля неба. Свiт був без внутрiшнього зв'язку. Тепер свiтова економiя стала инакша; свiт стає щораз бiльше єдиною, суцiльною, всеобнимаючою робочою машиною, яка не зносить, щоб її колеса занадто часто попадали в непорядок. Модерна суцiльнiсть знає тверде завзяте працi. Коли має бути рiшена якась цивiлiзацiйна або культурна проблема, праця розпочинаєть ся на сто мiсцях землi; коли якась нитка згубить ся в однiм мiсци, знайдуть її в иншiм; сили працюють, передаючи собi роботу з рук до рук; нiколи не кидаєть ся працi в кут, нiколи не спускаєть ся цiли з очий; в кiнцi цiль досягаєть ся, i вона творить вихiдну точку для поставлення її рiшення нових проблем. Весь той розвиток мусить виступити проти перешкод зi сторони охочих до воєнних пригод. Супроти нацiонального почуття як iнстинкту самозбереження нацiй виступає як рiвноуправлений чинник з домаганем мира публична думка, яка є iнстинктом самозбереження нацiонального свiтового органiзму. I та публична думка з домаганем мира стала поволi досить сильна, щоб виступити проти лiннiвої морали держави. Державнi мужi i дипломати бачать ся примушеними зайняти ся нею. Змаганя до вдержання мира стали вже одною з конвенцiональних тостових фраз пiдчас вiзит королiв i мiнiстрiв, яка в данiм випадку очевидно не має бiльшого значiня, нiж усi иншi

фрази, одначе як усі фрази, що все повторяють ся все таки має суггестивну силу.

Публична думка з домаганем мира сотворила далі гаагські конференції, яких значінем чи недостатчею значіня займаєть ся стільки пер. Ваги тої фази в розвитку мирового руху треба шукати не стільки в окремих постановах, що-до яких прийшло до згоди, як власне в факті, що державні мужі й дипломати звернули на рух свою увагу і придали його таким важним чинником, що вважали за відповідне вмішати ся в справу і коли не можна руху спинити, бодай попробувати звернути його на шлях, де мораль держави могла би з ним легше справити ся. Справжні улпшення, які при тім осягнуено, прим. улкшене можливости мирового суду, осягнуено таким чином через компроміс між офіційальною й неофіційальною моралю маси, між моралю держави й публичною думкою. Яку практичну вартість матимуть гаагські конференції, не можна ще тепер оцінити. Але деяка скептика здаєть ся, що раз більше опановує знавців в області права народів. Так прим. "Koelnische Zeitung" з 19. червня 1910 р. виводить, що коли не миломо ся, в німецькій літературі права народів, за приміром англійської науки права народів, відбуваєть ся в найновішій часі переміна в тім напрямі, що й теоретики, йдучи за принципом дипломатів, готові більше як доси признати незвичайну вагу реальної політики й політичного інтересу ріжних держав для ступовища й розвитку права народів. Се поясняєть ся отсим:

"Не буде занадто важко на основі дотенерішньої практики права народів доказати, що на конференціях права народів остали без наслідків предложеня, які на випадок війни хотіли наложити на воюючих обмеженя що-до уживаня воєнних способів і потрібного з огляду на ціль війни (повалене противника і запевнене національного істнованя через щасливе переведенне війни) воєнного насильства; иншими словами, що всяка проба обмеженя максими, яку поставив Hugo Gratius як осювие правило воєнного права народів: "omnia licere in bello, quae necessaria sunt ad finem belli" (в статі про право морської добичі в "Tag" з 6. марта 1909 р. Німаєр перекладає се: "Супроти воєнного противника дозволене все, чого вимагає воєнний ре-

зон»), — після безуспішних дебат сходить з денного порядку... А коли що до таких важких питань, при яких виступає воєнний резон, все таки доходило фактично до згоди при помочи постанови права народів, то вже при припинянню такої постанови не прикладано великих надій до її обов'язуючої сили, або бодай не підлягає сумнівови, що держава в конфлікті свого політичного інтересу ("public policy", говорячи англійським терміном) з обов'язуючими її постановами права народів, коли ходити-ме о добро, свободу і незалежність вітчизни, без найменшої надуми відступить і мусіти-ме відступити від постанови, яка стоїть їй на перешкоді, хоч-би та постанова, її як ясно виступала як моральна ідея права, як якісьма абстрактного права природи. Приміру на се не можна навести з тої причини, бо найважливіші закони, які власне відносять ся до свого, ухвалені на трьох дотеперішніх великих конференціях¹⁾, не перебули ще огневої проби війни... Треба з як найбільшим натиском зазначити великий і єдино міродатний вплив реальної політики і добре зрозумілого інтересу інтересованих держав на становище і розвиток права народів, — політики, яка ніяк не сьміє дати ся вести і засліпляти оглядом на цивілізацію її гуманність. В справах, які відносять ся до житєвих інтересів нації, сила йде перед правом."

Так пише «Kochische Zeitung», опираючи ся в своїх выводах на більше число найновіших німецьких праць з області права народів. Ті выводы що-до ясності не оставляють ніяких бажань. Коли на все має бути задержаний принцип, що "супроти воєнного противника все дозволено, чого вимагає воєнний резон", то природний вивід з того такий, що не тільки об'єкти акти гаагських конференцій в справі згуманізованя війни є безвартною макулатурою, але також взагалі всі писані і неписані постанови права народів не вартя зломаного гроша. Можна тільки сподівати ся, що практика завдасть до певної міри брешню сій теорії. При кінці своєї статі автор підносить значіть конвенції для права народів, «на скільки не розходить ся о питанє чести і житєвих інтересів держави, коли маєть ся за задачу означити границі області воєнного резону і виключити ті жорстокости війни, яких можна уникнути». Та на се можли-

би сказати, що змагання дипломатів в тім напрямі, хоч не є зовсім зайві, однак не є також такі міродатні, як се звичайно приймаєть ся. Загальне розумінє того, що в наших часах незвичайно скомплікованої, незвичайно дорогої і в наслідках не-обчислимої машинерії війни не можна пускати в рух за дріб-ниці, дає по крайній мірі так само добру гарантію як гаагські конвенції.

Мирова праця дипломатів має значіне більше як симитом між своїми позитивними вислідами. Всі ті обережними слова-ми висловлені й окремими державами з великими застереженя-ми, які все їм оставляють задні двері, сакціоновані постанови в дальшій розвитку може зможуть осягнути реальне значіне. Однак публична думка не може позбути ся підозріня, що тут поставлено вовка пастухом стада. Дипломати є вже в своїй професійній діяльності репрезентантами міждержавної му-риньської морали. Коли війни стали «більш гуманні», то се за-вдячуємо не чоловіколюбним дипломатам, тільки спричинили се *imponderabilia* з області психології маси, які назбирали ся цілі тисячліття, унеможливаючи поведи найгірші варварства. Ті здобутки укладає опісля дипломатія гарним канцелярній-ним стилем в параграфі і приписує собі всю честь. Коли пе-ред нами мають отворити ся шляхи, які віддалити би нас від війни, то пропустить їх не дипломатія, тільки ті реальности в розвитку, яких «реальна політика» так часто недоцінює.

Обставина, що війни стали переважно економічними, ма-ла найперше вплив на спосіб боротьби. Так повстав модер-ний спосіб боротьби, в якого уживаню показали ся мистнями особливо орієнтальні народи. Є се бойкот, безкровний, але успішний спосіб, який знайде примінене особливо в руках слабшого проти сильнішого, спосіб, який суггестивний крик противника про житеві інтереси й ображену національну честь заглушує мілкою і прозаичною журою за мошонку. Тут ди-пломатія перлий раз стає безрадна. Її зброя, яка стільки століть не заводила, перо і меч, тут тупіє. На їх протести від-повідаєть ся нотами, які висловляють жаль, однак ніяке пра-вительство не може примусити людий купувати або не купу-вати, де їм подобаєть ся. Тільки бойкотовний комітет мусить

мати вплив на маси, щоб не допустити до того, щоб бойкот перейшов в чинне насильство, бо се дало би привід до репресалій. »Щоби в склені нічого не купувати, — говорив один молодотурецький провідник на публичних зборах в Пера під час боснійського конфлікту, встане туди не йти. Се безглузде й зайве, йти туди, щоб демонструвати перед склепом і голосити, що в будучности не будеть ся там нічого купувати. Зрозуміла річ, що оружя бойкоту можна уживати тільки в певних границях. Для сього по-перше треба, щоби противникови можна зробити бойкотом більшу шкоду, ніж той може зробити бойкотуючому, відповідаючи бойкотом на бойкот; по-друге треба, щоби потребу тих предметів, які діставало ся від противника, можна бодай на якийсь час заспокоювати деінде. Зрештою може не в усіх націй знайдесть ся почуте солідарности й дисципліни, потрібні до успішного переведеня бойкоту. В кождім разі того способу будуть певне уживати в будучности скрізь, де можна буде його примінити з виглядами на успіх, і таким чином часто уникаеть ся кровавої розправи.

Одначе безумовний поступ проявляєть ся і в чім іншим, а саме, що в наших часах економічні реальности виступили на перше місце. Через те звузила ся область необчислимих, взаїмно переплєтених сугґестій, які як фермент в публичній думці мали, правда, велике значіне для розвитку морали маси, одначе загалом беручи є тільки релятивним добром. З перевагою реальностей над сугґестиями народи дістають більшу можливість виробити собі ясне понятє про цілі і способи і холднокровно оцінити, чи оплатить ся вести війну.

Робітники зрозуміли, що війна для них як для робітників не оплачуєть ся; а що робітництво все зазначувало з найбільшою консеквентністю першенство своїх станових інтересів над національними інтересами, то мирову ідею поклато воно в своїй програмі на визначнім місци. На социяльно-демократичних конгресах все на ново обмірковуєть ся питанє, чи вибухови війни не дало ся би запобігти генеральним страйком і подібними способами, при чім одначе не замикаєть ся очий на трудности, злучені з такою акцією.

Капітал з своєї сторони поставив відповідні вихідні точки. На конгресі, який відбув ся в цвітні 1907 р. в Нью-Йорку під назвою »National Arbitration and Peace Congress«, А. Карнері предложив, щоби на кожду державу, яка хотіла би зломити мир, зробити моральний і економічний, а навіть мілітарний натиск. »Невтральні держави повинні би супроти тих, що ломлять мир, творити коаліцію, яка сіяла би пострах. Одначе перел ужитем сили треба би почати проголошенем зірвання всяких зносин з народом, що зломив мир. Ніякої виміни продуктів, ніякої позички, ніякого привозу як мілітарного так і морського, ніякої почти; ті міри були би торжественною осторогою і мабуть мали би успіх. Сила повинна бути все останнім способом. Хоч народи, які доставляють капіталів і военных матеріалів, можуть на се нарікати як на неправне вмішване в їх інтереси, одначе вдержане мира є для промислових народів найвисшим інтересом, бо коли зиск з чужих війн виносить тисячі, тратить ся міліони«.

Сю останню тезу розвинув на конгресі визначний промисловець James W. von Cleave. »Богато людей думає, — говорить він, — що війна приносить користь торговлі й підпомагає хліборобів, промисловців і всяких продуцентів. Одначе се діеть ся тільки короткий час. Російсько японська війна збільшила вивіз Америки до Японії, Росії й Хін, доки була війна, одначе безпосередно потім спричинила зменшене вивозу. Ті краї мусять кілька літ ошадно господарити, заки відроблять спричинені війною втрати. Їх закупи за границею стають менші. Сьвіт став більше ніж коли в безмежній мірі одною родиною. Інтернаціональна торгівля дуже багато причинила ся до скріплення тої солідарности. Що корисне для одного краю, з того користають в більшій або меншій мірі також усі інші краї. Війна між Росією й Японією збільшила на той час нашу торгівлю з тими державами, а також з Хінами, бо війна вела ся також в одній частині Хін. Але опісля принесла вона зменшене торговлі. Вона вбила сотні тисяч муштин і міліони довела до бідности. Так ми, промисловці, втратили багато відбирателів. Небіщики не купують одіжи. Бідаки не мають за що купувати«.

Капітал і праця, оба жерела продукції, сходять ся тут в о-суді війни з ділових причин. Але проти тих тенденцій, опер-тих на суггестії гуманних ідей, стоять противні тенденції, які о-пирають ся на національній суггестії. Адже справа стоїть так, що хоч для неутральной торгової і неутрального промислу війна на довгий час є злим інтересом, одначе для подібного ноюю-чого народу може стати добрим інтересом. Інтернаціональ-на торгівля понесла наслідком російсько - японської війни втра-ти, одначе Японія досягнула безпосередню й посередню велику зиск. Тут відбуваєть ся що дня між економічними чинниками, інтересованими в противних напрямках, незвичайно скоміліков-на гра, шалена світова війна між военними й мировими тенде-нціями, при участі величезних капіталів, заангажованих з обох сторін. З тої боротьби за кулісами історії повстав постійний страх перед війною і суперництво в зброєнях, якому не видно кінця. Телеграфічні алярми про можливість війни з сходу і з за-ходу стали на стільки щоденною справою, що вони вже давно перестали публіку вражати.

Одначе ся обставина не вказує на те, що близький час сві-тового мира. І не є се мабуть ніяке нещастє. Бо світовий мир бажаний тільки під умовою, що він є рівнозначний з свобідною асоціяцією всіх національних сил. А в сїм напрямі дуже мало успокоює бруральне національне поневоленє, яке панує в цілім світі. Те саме можна сказати про пацифіцизм дипломатів. Тут замітні тенденції, щоб великі "мирові конференції", в яких можуть брати участь всі самостійні держави, перемінити в тіс-нійшій конференції великих держав. Симптоматичне є скликанє такої тіснійшої конференції, яка зіїшла ся в Лондоні в грудні 1908 р. і на яку крім великих держав запрошено тільки Японію й Голяндію. Уже на другій гаагській конференції зазначали ся частійше змаганя поставити менші держави в гірше положенє. До згоди про заложенє постійного інтернаціонального роз'єм-ного трибуналу не могло прийти, бо внесенє, яке поставлено, давало великим державам упривілейованє становище; вони ма-ли дістати одного суддю на весь час дванадцятьлітнього періо-ду, коли тимчасом меншим державам признавано суддю на ко-ротший час. Негативне становище менших держав супроти то-го внесеня сформулував бразилійський делегат Ruy Barbosa. Про

ба інтернаціонального законодавства, яке знеслоби принцип рівноправности держав, так, що малі держави мусіли би без протесту годити ся на все, що рішать великі держави, ледви була би корисна для поступу.

Бувший президент Рузвельт, одержавши нагороду Нобеля, виголосив 5. мая 1910 р. в національнім театрі в Крістіянії відчит, в яким між ин. сказав: "Був би се мистецький твір, коли-б великі держави, які чесно бажають собі мира, заложили лігу мира, не тільки на те, щоби вдержати мир між собою, але також на те, щоб запобігати зломаню мира зі сторони инших держав, хоч-би навіть силою. Найбільша трудність дальшого розвитку гаагського діла мира полягає на повній недостатці езекутивної чи поліційної власти, яка могла би виконувати присуди суду. В кожній суснільности авторітет суду полягає на актуальній або потенцияльній власти, на істнованю поліції або на свідомости, що всі здатні до оружя люди в краю готові виступити в тій цілі, щоб рішеня судів і законодатних авторітетів були переведені. Кожда нація мусить бути сама приготована до своєї оборони, доки не буде установлена в якій-небудь формі поліційна власть, яка могла би запобігти насильствам між народами і хотіла би се робити. Серед теперішних відноши така власть для вдержання світового мира була би найліпше запевнена через якийсь союз між націями, які широ бажають мира і самі не мають ніяких агресивних намірів. Ціль такого союзу могла би з початку бути обмежена на запевнене мира в певних границях серед певних обставин. Володар чи державний муж, який утворив би такий союз, заняв би на віки місце в історії і мав би право на вдячність цілої людськости."

Ті думки, які перунали ся в тих самих рамах, що слова Карнегія, заслугували на загальну увагу. Але десь за три тижні виголосив Рузвельт в Льюдоді відчит про політику Англіїців в Єгипті, де між ин. сказав: "Ви помилили ся в змаганю зробити радше за багато піж за мало в інтересі самих Єгиптян. Та на жаль усі ми, що маємо діло з некультурними, а до того ще фанатичними племенами, досвідчили, що в такім положеню як Ваше в Єгипті, слабість, нерішучість і сентиментальність є найнепевнійша, шоб на ній можна було оперти правний порядок."

З сих слів починаємо розуміти, що креть ся за нацифі-

змом дипломатів. Означає се такий розвиток в будучности, де ціною мира булиби договори між великими державами, якими ті забезпечили би собі взаїмно право неволити малі нації не тільки в своїх границях, але також і поза ними. Серед теперішніх відносин мусять великі держави ділити свої сили. Головна увага звернена тепер на рівнорядних військx ворогів, яких зависти не можна дати поживи, отже велика держава не може в повнім обемі виконувати поневолення. Та коли-б через договір між великими державами заведено інтернаціональний мир, тоді для менших держав зникла би остання охорона перед моралю держави, і вони були-б безоглядно, поволн але певне задоволені, серед зв'язних заповіней про гуманність і дбалість за добро жертви. Все поступоване з корейськими послами на другій гаагській конференції дає основу думати, що надія, що поступ пацифізму дипломатів принесе більшу справедливість між сильнішими і слабкими державами й націями, покажеть ся небезпечною ілюзією.

Мораль держави все мати-ме вплив на тих людей, що є її заступниками. Хоч-би й які добрі були їх наміри, вони з непомилливою певністю вестн-муть до атавізму політики, до поневолення. *Timeo Danaos et dona ferentes!* Коли брутальні первісні інстинкти не могли-муть проявляти ся ніяким иншим способом, з тим більшою силою звернуть ся вони до мирного поневолення, яке до того дає ще ту велику користь, що при тім не треба втрачати своєї голови. Люди не змінюють ся за один день, і скреплене товариських інстинктів коштом інстинкту рабунку і вистн вимагає часу. І коли-б пацифіцизм дипломатів мав довести до утворення єдиного безконкуренційного тресту великих держав для роздавлення й винищення всякого иншого державного й національного життя, то бодай безпосередні плоди його були би крайне шкідливі, і то не тільки для жертви, але також для цілого світового розвитку, для якого малі національні організми є необхідною потребою. Коли ненависть, зависть, недовіра і страх перед війною, які панують між державами, є єдиною обороною малих проти рабункового інстинкту великих, в інтересі світового розвитку треба надіятн ся, що та ненависть, за-

вність, недовіре і страх перед війною істнувати муть далі*). А вже ліпши є вигляди на збіднене і воєнне знищене, ніж на безоглядне задавлене всіх вартостей ноза інтересами упривілейованої коаліції великих держав. Нехай радше свит задержить війну з її шансами як ultimatum rationem і платить її кошти, аж доки розвиток не осягне того ступня, на яким користь з самостійности національних і державних організмів перейде в область тих суггестивних понять, яких управлене не вимагає доказів і які через те самі з себе спвідляють в діяльності мас. Аж коли думка, що поневолене є злим інтересом, стане очевидною правдою, яка не підлягає дискусії, аж тоді осягнене ціли мирового руху стане її бажаним і можливим. Аж до того часу мусимо вдоволити ся тим — що правда дорого окуценом — релятивним станом мира, в яким Вольтер бачив найвище, що чоловік взагалі може осягнути, станом, про який можна сказати, що "люди мають вічний мир, так само, як говорить ся, що в культурних державах павує безпеченство, хоч іноді хтось допустить ся скритовбийства"*).

III. Внутрішня політика.

1. Досьвіди.

У внутрішній політиці відношене між теорією і практикою є дещо відмінне, ніж у міждержавній політиці. Міждержавна "реальна політика" держить ся теорії, яка звучить менше більше так: Інтереси нашої власної держави є для нас понад усе; є се природне її управлене, коли ми насильством або хитрощами стараємо ся придбати нашій державі користи коштом інших не оглядаючи ся на неясні гуманні ідеї. Відповідно до того теорія внутрішньої "реальної політики" повинна би звучити: Ін-

*) Тут такі організації, як прим. "der alldeutsche Verband" в Німеччині, мають свою користь. Ширість, з якою вони гонять свої цілі, не дає заснути недовірю інших.

*) Voltaire, De la Paix perpetuelle.

тереси нашої партії є для нас понад усе; є се природне й управлене, коли ми насильством або хитрощами стараємося придбати нашої партії користі коштом інших, не оглядаючи ся на неясні ідеї про добро вітчизни. Одначе та теорія не існує, а бодай не сьміє явно виступати*). У внутрішніх відносинах область діяльності така звужена, що неморальність реально - політичної максими зараз кинула ся би в очи. І хоч-би її держали ся в практиці, в теорії мусять її занеречувати. Політик, який її держить ся, не може, як його товариш з області міждержавної політики, хвалити ся своїм реалізмом, тільки мусить старати ся як в інших, так по змозі і в себе вмовити, що він працює в інтересі вітчизни. В області внутрішньої політики є тільки одна ідеальна реально - політична теорія, що політика має за виключну ціль інтереси краю, народу і держави, та що партійні інтереси мусять уступити з огляду на загальне добро**). Різниця між теоріями внутрішньої політики полягають на різнім розумінню, як можна найліпше прислужити ся інтересам краю і держави.

При докладнішій розсліді моральної сторони внутрішньої політики буде природним розпочати від найбільше відсталой державної форми, від абсолютизму. Творцем є все одиниця, не маса, отже з тої причини абсолютизм був би ідеальною державною формою, коли-б мати заворуку, що володар усе буде ліпший, розумійший і чеснійший від усіх інших в краю. іншими словами, коли-б монарх був богом. В абсолютистичних державах мусіла віра помагати недостачам дійсности. Всю годарям приписували звичайно більший або менший ступінь божеськості, або бодай уважали їх заступниками Бога на землі й замикали очи на все, що не годило ся з тою теорією. Деспотія опирала ся в найбільшій частині на могутній релігійній суггестії. Та в кінці дійсність бере верх над суггестією, особливо, коли та ді-

*) На жаль партійна політика оцінена тут занадто оптимістично. По дебаті в справі виборчої реформи, яка відбула ся в червні 1911 р. в французській палаті півслів і була властивою причиною упадку кабінету Моніса, "Lanterne" писала: "П. Моніс, пожертвувавши висший над усе інтерес своїй партії ганебній трансакції, заявив ся прихильником пропорціональної системи."

*) Соціяльна демократія, яка консеквентно заступає ідею класової боротьби, помагав собі тут фікцією, що добро партії є в дійсности добром суспільности. Так забезпечувєть ся заздалегідь проти конфлікту між інтересами партії й суспільности.

стає конкурента в суггестії в суверенність народу. В наших днях абсолютизм як форма правління зник в Європі; в Азії Персія дістала конституцію. Також Індія й Єгипет, який в дійсности знаходиться під англійським пануванням, хоч мають абсолютистичне правління, однак з тою особливістю, що "самодержцем" не є тут окрема особа, тільки англійський нарід через свою корону, правительство і парламент.

Які висліді дав абсолютизм в тих переважаючих періодах, коли воєвода випадково не був першим в краю розумом, здібністю і чесністю, вчить історія. Персія XIX століття, Туреччина Абд-Уль-Гаміда і сучасна Росія виказують доволі однородні перспективи здеморалізованих відносин. Росія є найбільше поручаючим приміром, бо вона найбільше зближена до європейської цивілізації. А що перехід від абсолютизму до дуже обмеженої конституції наступив ледви перед кількома роками, то давні відносини не могли очевидно дуже змінити ся.

За міністерства Столипіна установлено т. зв. "сенаторські ревізії" для розслідування відносин серед російських урядницьких кругів. Майже скрізь, де були ревізори, застали вони той сам образ: спроневерення, підкупи, корупцію в великих стилях, всякого роду і в усіх формах.

Під пануванням таких надужиттів мусять повставати революційні тенденції. Від хвилі, коли верховоди починають бояти ся за свої особи, розвивається до що-раз більшої доскопалости тайна поліція зі своїм звирідненням: інституцією провокаційних агентів.

Конституція в Росії настала серед важкої боротьби. В третій Державній Думі консервативні групи ставали що-раз сильніші, їх панування щораз більше абсолютне, при що-раз більшому розкладі центра, партії октябристів. Консерватизм, який переніс свою точку опори від крайньої правниці до націоналістичної концентрації, засмакував при тім у влади, і властиво не є вже тепер ворожий конституції. Можна би думати, що парламент, в якому опозиція властиво все була безсила, мало надає ся до того, щоб розбудити в народі свідомість політичної свободи. А однак та свідомість в значній мірі характеризує теперішнє політичне життя Росії. Хоч вона не сягає особливо глибоко в широкі народні маси, однак помітна власне в по-

літично міродатних суспільних кругах, в кругах, які противники називають реакційними. Докази сього бачимо в силі націоналістичного руху.

Можна вважати за вислід досвіду з модерної історії, що коли нарід здобув собі політичну свободу, його першим змаганем буде виконувати національне поневолене. Як зазначено висше, існує природний звязок між політичним визволенем та інтензивністю національного самоукріплення. Аж коли нарід починає сам собою правити, аж тоді стає в повні свідомий своєї національної єдності; тоді він почуває силу і з природи річи стараєть ся зараз тої сили надужити. Всі горожани держави інших національностей мусять тепер, скільки лиш можна, на основі права сильнішого бути денационалізовані, щоб носити уніформуюче знамя пануючої нації. Ті денационалізаційні змагання виступили остро аж з конституційними рухами XIX. століття. Давнійше чужі національності в границях держави були иноді поборувані з конкуренційної зависти, з огляду на публичну безпечність, з релігійної нетерпимости, але рідко гнетені з національних причин. З конституцією повстають язикові питання. В Австрії різні національності побороють ся взаємно з найбільшим огірченем; одначе головні нації є на стільки рівні між собою, що жадна не може прийти до єдиновластя; Німці і Чехи старають ся поневолити одні других, Поляки гнетуть Укравців, між Німцями, Словінцями і Італійцями йде та сама боротьба. В Угорщині з невмолимою консеквенцією угнетаєть ся все-немадлярське. В старій Туреччині ведено релігійні боротьби, а між не-турецькими народами, які опирали ся на самостійні, політично свободні держави поза Туреччиною (Греки і Болгари), йшла національна боротьба; одначе аж з установленем нової турецької конституційної держави чуємо про "османську пацію", якої супремация має бути признана, в разі потреби під примусом. Та сама поява виступає в Росії по заведеню конституції, і то з незвичайною безоглядністю, що мабуть стоїть в звязку з культурним ступнем краю. І давнійше часто переслідували Жидів, але з економічних причин, до чого долучала ся релігійна антипатія. Тверду руку чули на собі Поляки, бо польські повстання показали, що з тої сторони може грозити небезпека. Та національні переслідування розпочали ся властиво аж

з установленем російської конституційної держави. Витискаєть ся Жидів; переводить ся закони, які мають за ціль запевнити російському елементу перевагу у західних губерніях, по часті польських; закони обмежують свободу рухів горожан німецької національності; Фінляндія має стати звичайно російською провінцією. Що-до Фінляндії, то політика, звернена проти її автономії, є, правда, тільки відновленем періоду Бобрікова, однак тоді була се тільки державна акція, а тепер є се народня справа*).

Коли президент міністрів Столпін 20. мая 1910 р. підчас думської дебати про земста в західних губерніях виголосив промову, в якій з натиском зазначив, що "російський державний елемент мусить osiąгнути перевагу, російська державна ідея мусить стати на міцній ґрунт і оборонити ся перед иляновим наанодом Поляків на російську культуру", вибухла безрирвна в історії Думи овація. Два російські єпископи, які брали участь в дебаті, кинули ся до президента міністрів і цілували йому руки*). Є се типічний примір національної сугестії.

Супроти абсолютизму стоїть та форма репрезентативного устрою, яку вважаєть ся найбільш викінченим типом модерної конституційної держави і яку з меншою або більшою консе-квенцією прийняла найбільша часть конституційних держав. Є се парламентаризм, якого властивість полягає в тім, що політичну краску правительства означає більшість палати, — другої палати, коли є їх дві. Між англійським і континентальним парламентаризмом існує все таки певна різниця, яка полягає не стільки на зверхній формі конституції, стільки стоїть в звязку з розвитком народів. Англійський парламентаризм повстав шляхом розвитку; на континенті заведено його готовим; англійській є традицією, континентальний догмою. Парламентаризм на континенті переминяєть ся часто в непомилну доктрину, в

*) Це характеристика російської політики супроти Фінляндії треба на нашу думку віднести до національного поведення в Росії взагалі. Тега автора, що воно починає ся аж з заведенням конституції, видаєть ся нам заподто патяченою. Воно існувало й давнійше, тільки перет конституцією була се "державна акція", а пер політика національного поведення стає що-раз більше "народньою справою". Цім розумію, що за нею заявляють ся шораз ширші круги російської суспіль-ности. — М. Л.

*) "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung" з 25 мая 1910.

релігію, якої культ виконується строго аж до найменших подробиць. Парляментаризм має свою правовірність і своїх фари́сеїв. Один данський політик оповідає: “Трапилося мені, що один посол поважно твердив, що парляментаризм вимагає, щоб усіх міністрів брати з вибраної народом палати; він думав, що се належить до парляментарної доктрини”. Сей рід політичного фетишизму є доволі загальний. В наших часах люди ставлять ся ворожо до всіх авторитетів, які бачать, почувають себе свободними і не думають, що інші авторитети опановують їх так само міцно як старі, тепер повалені. В доктрини парляментаризму вірять як в катехізм, що їх може й не розуміють. Розумні люди, які перестали вірити в небесні чуда, вірять в чуда народної суверенности.

Групования політичних партій відбуваються по різних лініях. Я розрізняю отсі:

1. Групуване з темпераменту: консерватизм (позитивний і негативний) і прогресизм. Противенство не є тут абсолютне. В поступовій тенденції і в розуміню правильного темпа поступу мислиме безконечне степеневане. Одначе партійні інтереси вимагають установлення певної норми, якої мусять держати ся індивідуальні темпераменти.

2. Соціально - теоретичне групуване: індивідуалізм і колективізм. Індивідуалізм кладе головну вагу на те, що суспільність повинна дати одиниці по зможі як найсвобіднійші умови розвитку, Колективізм зазначає, що діяльність одиниці має значіне тільки своєю корисністю для суспільности. В дійсности є се тільки дві сторони одноі й тоі самоі правди. Та в крайніх формах індивідуалізм уважає суспільність за спосіб, одиницю за ціль; натомість колективізм бачить в суспільности ціль, в одиниці тільки спосіб. І тут, говорячи теоретично, можливо безмежне степеневане понятя*). В практичній політиці різниця між індивідуалізмом і колективізмом сходить ся до певної міри з різницею між лібералізмом і демократизмом. Є се два понятя, в популярнім розуміню майже рівнозначні, одначе в дійсности єсновно ріжні. Ліберал ставить свободу як перше домагане

*) Синтезу обох сих соціально - теоретичних групувань старається дати теорія комуністичного анархізму. — М. Л.

— хоч не має відваги сього признати — є з природної конечности ворогом рівности, бо рівність можна завести тільки при помочи примусу. Демократ ставить на першій місці рівність і тільки тому бере також свободу, бо “свобода” є гарне слово і як орнамент нічого не коштує. Що-до “братерства”, то можемо його оглядати як декорацію усіх партій.

3. Групуване кругом осіб. Партії групують ся без принципіальної програмової різниці кругом певних провідних осіб, як “прогресисти” і “регенератори” в Португалії перед революцією в 1910 р., або партії в модерній Греції, які навіть носять назви від імені своїх провідників: Теотокісти, Ралліісти і т. д. Можна би сумніватися, чи групуване кругом осіб треба вважати самостійною лінією партійного поділу. Одначе показується, що скрізь, де одна партія групується кругом особи, інші партії йдуть за її приміром. В Греції групуване кругом осіб є без сумніву найзамітнішою лінією партійного поділу.

4. Групуване відповідно до професійних інтересів: аграрна партія, робітницька партія і т. д.

Крім того на творення партій впливають національні, релігійні і конституційно-теоретичні ідеї. Звичайно грають вони тільки роль побічних мотивів, одначе се не значить, що вони мусять виступати тільки з незначною силою. Їх може ся чи та партія класти на першій місці, одначе взагалі не можна їх уважати лініями партійного поділу, бо хоч одна з політичних партій держави ставить собі за головну ціль інтереси якої конфесії (центр в Німеччині), або національну справу (ірландські націоналісти), або заведене іншої ніж існуюча державної форми (монархісти в Франції, республіканці в Іспанії) то ті особливі мотиви не є з правила — хиба тільки серед переминаючих критичних відносин — міродатні для політики інших партій. Одначе є й винятки. В Австрії національність є безперечно лінією поділу на групи; в Туреччині партії є передовсім релігійні й національні. Де держава обнімає тільки одну, або хочби тільки одну рішачуючу націю, там національний мотив у партій є рівнозначний з патріотизмом, а патріотизм може тільки тоді стати дійсною лінією поділу, коли проявляєть ся сильний антипатріотичний напрям. Також расові питання можуть відгравати роль побічних мотивів: прим. муринське питання в Злучених Державах

Північної Америки. Такий рух як антисемітизм містить у собі як расові, так і релігійні й економічні елементи, при чім останні звичайно рішають.

Ріжниці в маєткових відносинах, просьвіті і т. д. не дають в теперішних часах підстави для творення партій, одначе сі відносини впливають тут инакшим способом. Маючі кляси мають наклін бояти ся всяких змін існуючих відносин, отже з природи річи прилучують ся до консерватизму і додають йому до темпераментового елементу материяльній. Люди з певною просьвітою проявляють природній наклін класти натиск на право одніці і тому творять ядро лібералізму. Велику масу, яка не має ані власности ані особливої просьвіти, її ирактичні житеві відносини заставляють бажати змін, отже вона стає прогресистична, бо всі зміни, яких домагаєть ся, вважає рівночасно поліпшеннями; а що вона може впливати тільки масою, що стає рівночасно колективістична, отже демократична. Таким чином стає вона противницею як консерватизму так і лібералізму.

Політичні партії повстають звичайно через схрещене таких двох або більше ліній поділу, евентуально при участі наведених побічних мотивів. Економічний елемент ("інтерес професії") знаходиться в політичних партіях все і всюди. Також темпераментовий елемент є такий людський, що трудно, щоб його не стало в якійсь партії. Істнуванє соціально - теоретичного елементу не є таке безумовне; при тім сей елемент аж в модерних часах набрав такого значіння, що можна його вважати за владиву лінію поділу. Особистий елемент проявляє ся в гій мірі, в якій провідники партій мають здібність суггестувати масу.

В Німеччині творять консерватисти головно консервативну партію великих аграріїв, а центр консервативну партію, в якій релігійний мотив такий сильний, що під її прапором збирають ся різні соціально-теоретичні і професійні інтереси. Національні ліберали є умірковано прогресистична, умірковано індивідуалістична партія, яка з економічного становища заступає по части інтереси промислу. Вільнодумні фракції творять прогресистичну партію, яка заступає інтереси торгівлі, ремесла, промислу, а також свобідних професій; її соціально-теоретичне

становище є з природи ліберальне, одначе остає під впливом демократичної суггестії, яка наслідком зносин з соціальною демократією стає особливо сильна. Соціально демократія в Німеччині як у цілім світі є в першій і в останній мірі професійна партія; є се прогресистична, демократична робітницька партія.

В своїй політиці внутрі держави партії стоять упроти себе як самостійні держави: або в союзі або на військовій стопі. Хоч не можуть поборювати себе мечем, одначе в праві більшости мають вони конституційно правосильну, отже все певну зброю. Доки партія або союз партій ("б'юлок") може вдержати ся в більшости, доти панує всевладно. В державі, де вибрана народом палата не має ніякої противаги, ані в зложеній на інших основах першій палаті, ані в праві veto голови держави, пановане більшости не знає інших границь крім моральної границі, яка опираєть ся на певних *imponderabilia* публичної думки. Та сей чинник не може нічого змінити в факті, що кожде безперечно пановане більшости означає тиранію більшости, бо в природі кожної маси лежить надуживати власть, яку має в руках. Більшість тим безогляднійше використовує свою власть, бо знає, що її саму будуть тиранізувати, як тільки перестане бути більшістю. Безборонні меншости мають тільки ту потіху, що колись, як часи змінять ся, вони здобудуть перевагу і зможуть відплатити ся. Хто сьогодні є ковалом, завтра може бути молотом і навпаки. Сей принцип бруталного партійного егоїзму панує все, чи конституція є строго парламентарна чи ні, себто чи правительство по закону мусить бути згідне з вибраною народом палатою чи ні. Все, навіть не в строго парламентарній державі, стоїть більшість проти одної чи більше меншостей. Доки отже правительство згідне з тою більшістю, відносини такі самі як при строго переведенім парламентаризмі. Коли-ж правительство і більшість не є згідні, наступає конфлікт, який може тягнути ся тільки обмежений час. Як би той конфлікт не винув, все таки опісля буде якась правительство і якась більшість іти руку в руку, щоби давити меншости.

В Франції далекозорі люди все висловляли жаль з приводу того "якобінського духа", який "в користь одної секти присвоює всі користи власти і з найглибшою погордою дивить ся на

право меншостей”*)). Коли-б така більшість складала ся бодай з найліпших людей нації! Але психольогія мас показала нам, що парламент складаєть ся не з найліпших, найсовіснійших і найрозумнійших, тільки з таких, що мають найбільшу здібність суггестіонувати маси і найменше скрупулів використовувати ту здібність. До того продовжуване сесії понад розумну міру перешкаджає активним людям професії, промисловцям і хліборобам віддати ся політичній діяльності, яка наслідком того щораз більше попадає в руки професійних політиків.

Розумієть ся, політики дають за свої дієти роботу. Законодатна машина є без упину в руху. “Палаті здавало ся би, що страгала день, коли-б не була кілька годин серед спеки й галасу на засіданю, щоби працювати над якимсь законом. Як коли-б справді політична, чи фінансова область давала материял для безперестанного законодавства, як коли-б розвиток народу вимагав що дня нового управильнюваня!”*). В усіх анкетах, які що року появляють ся в французьких газетах і журналах про “парляментарну кризу”, зазначують безцільність і безкорисність того вічно працюючого законодатного механізму. Поль-Леруа - Боліє взагалі переконаний, що три чверти утворених парламентом законів справляють суспільности багато більше замішаня і клопотів, ніж служать для підпираня поступу”. Інші кажуть, що найбільш законів, які приняє парламент, особливо в останніх роках, свідчать про абсолютне незнане відносин і житевих обставин народу і є тільки обявом певности народніх заступників, щоби всіми способами подобати ся своїм виборцям**). Ле Бон присьвячує один розділ своєї праці про “політичну психольогію” розслідови того, що він називає “злочинами законів”.

Багато непотрібних законів коштують гроші. Франція має найбільший державний довг в Европі, над 32 міліярди. Бюджет осягнув висоту пяти міліярдів, а дефіцит виносив в 1909 р 200 міліонів. За десять літ зросли податки о 40 франків від голови***). Зрештою є се відносини, які в меншій або більшій мірі

*) Aynard в “Revue hebdomadaire”.

*) Raymond Poincare в “Revue”.

***) Marcel Prevost в “Revue”.

***) Ferneuil в “Revue politique et parlamentaire”

знаходимо в усіх парламентарних державах. Тай чи можуть збори кількох сот нефахових людей так господарити, щоби доходи і розходи вирівнували ся? Мусять бути переведені програмові точки, хоч-би се і скільки коштувало. Виборці мусять бути вдоволені місцевими вигодами, хоч-би держава при сїм і страждала. Тай чого журити ся коштами, коли гроший не береть ся з власної кишені? Зрештою пощо є позичка? І чи не має більшість влади наложити нові податки, при чім очевидно старається по зможі перекинути податкові тягарі на "інших", на ті соціальні верстви, яких більшість не заступає? Зброєня поїдають величезні суми, але повна недостача якого-небудь ділового принципу, яка проявляєть ся в законодавстві, коштує певне ще більше. Коли-б так ведено приватне підприємство, воно швидко збанкрутувало би. Держави мають багато жерел, завдяки яким відсувають катастрофу. Та що вона колись мусять прийти, коли державний довг і дефіцит так будуть зростати, як доси, се ясне.

Та ті законодавці мають справжню турецьку віру в свою компетенцію. "Ледви ви нас вибрали, — говорить один з найрозумнійших і найвизначнійших сучасних французьких політиків, Р. Пуанкаре, — ми вважаємо себе дорослими до всіх задач. Нема між нами ні одного, який не вважав би себе за мале втілене цілого краю, який в певних часах і в добрій вірі не думав би, що в нїм зібрані всі народні сили. Природний розвиток веде нас до погляду, що ми самі маємо в посіданю народню суверенність, що крім нас ніщо не існує, ані правительство, ані сенат, ані адміністрация, ані магістратура". Се веде до того, що послы не вдоволяють ся видаванем законів і контролею адміністрації, але вмішують ся в компетенцію правительства й управляють по волі езекутивою. Знов у Франції повторяють ся наріканя: "Незамітно дійшли ми до такого знасилуваня духа конституції, що послы правлять, адмініструють, під псевдонїмом міністрів займають цілий ряд урядницьких посад, з'єднують у собі різні власти, яких змішане є рівночасно шкідливе для порядку і свободи"*). "Наш парламент присвоїв собі занадто велику перевагу і став всемогучий. Вибраний для видаваня

*) R. Poincare, Questions et Figures politiques, сr. 78.

законів, він адмініструє, нищить міністрів, накидає свою волю урядникам, мішаєть ся до всіх справ, все одно, чи ходить о військо, судівництво, промисл або банки, переступає таким чином свої задачі, а при тім сповняє їх з таким легковажанием інтересів держави і прав горожанина, що можна би думати, що се є побідник, який так визискує завойований край”**).

Що така система мусить вести до парламентарного непотизму, розумієть ся само собою. Посли старають ся помістити своїх рідних і приятелів на добрих посадах і засипають уряди своїми пупілями. Вони “властно домагають ся угоднень, які вважають корисними для своїх виборців, приятелів і їх родин, а рівночасно з благородним обуренем протестують проти угоднень, яких домагають ся їх сусіди***). Ся протекційна господарка вимагає удержування і твореня цілого ряду менше або більше злишніх урядницьких посад якими можуть розпоряджати послы. В 1906 р. число урядників досягло цифри 702.596, а в 1909 р. зросло до цифри 757.678, коли Англія при майже однаковім населеню має що найбільше 305,530 урядників, а Німеччина при двічі таким населеню тільки 714,860 урядників****).

А чому-ж не мали би послы думати про самих себе, коли вони мають силу ввєднувати всякі угоднення для приятелів і знакомих? 22. падолиста 1906 р., в часі, коли була мова тільки про ощадність, підвисшили послы свої diety з 9.000 на 15.000 франків річно її обтяжили тим державну касу новою позицією видатків в сумі вєсти мільйонів. Підвисшене ухвалсно, як писав “Journal des Debats”, “стоячи, в пяти мінутах, серед добре обчисленого гамору на початку засіданя, без попередного поставлення на денний порядок, без реферату, без дискусії, в дискретній темряві, яка більше була-б до лиця вломникам ніж заступникам великої демократії”. Виборці, не сподіваючи ся нічого, були поставлені перед fait accompli і німетили ся, називаючи послів “адміністратори”.

Цей образ дав їм виглядний образ і тойно настроєного чл-

***) “Le Temps” 20. mai 1909 p.

****) R. Poincaré, Questions et Réponses politiques, p. 363.

*****) Fernand Faure в “Revue politique et parlementaire”, mai 1919.

ловіка, який нехотячи попадає в те середовище*). Сей чесний горожанин є нотарем в провінцияльнім місті; на зазив приятелів виставляє він свою кандидатуру при виборах до парламента. Зараз проявляє ся в нього голова виборчого комітету партії. Кандидат не хоче нічого знати про комітет, одначе його гість переконує його, що без комітету він не може зблизити ся до виборців. За те, що комітет його підіпре, мусить обіцяти залізницю, гарнізон в обох головних місцевостях свого виборчого округа, а крім того ряд реформ, про які сам голова комітету каже, що вони трохи химерні, але коли він не обіцяє, зробить се його противник і тоді комітет муситиме того підперти. Кандидат каже, що предложена йому програма є занадто загальна, занадто многозначна; йому відновідають, що се власне добре, бо будуть надії серед виборців. В кінці він годить ся на все й виходить нослом, продає свій нотаріят і переносить ся з сімєю до Парижа. Тут мусить вступити до одної з груп. Групи ріжняють ся між собою не програмами, говорять йому, але є одинацять міністерств і на винадок кризи мусять групи бути на своїм місці, щоби всі дістали своє заступництво. Нового посла гніває влізливість виборців, які вічно домагають ся субвенцій і відзначень, але боїть ся відмовити їм і стає, як його товариші, агентом свого виборчого округа. Рано аптішамбрує по міністерствах, по полудни ходить до парламенту, дістаєть ся до комісії, визначаєть ся як бесідник і при найближшій міністерській кризі дістає запрошене вступити до кабінету. Предкладають йому міністерство маршарки, хоч він ніколи її погою не був на кораблі; а коли він відмовив ся, дістає міністерство публичних робіт. Вечером збирають ся нові міністри, щоб уложити заяву правительству. Та всі міністри вважають себе делегатами своїх груп і старають ся уникати всего, що їм могло би не подобати ся і що могло би пошкодити єдиному кабінету. В кінці се вдаєть ся. Коли повні міністер показуєть ся перший раз в своїм міністерстві, застає двадцять мільонів позик, які всі хотять бути шефами в його кабінеті і мають се рідні причини ченя від приятелів, знайомих або випадковим вибором. За при-

* "Revue Bleue". Див. також в журналі "Frankfurter Zeitung" 2 лютого 1910 року.

міром своїх товаришів мусить новий міністер заіменувати одного директора, одного піддиректора, одного шефа, одного підшефа, одного помічного шефа і п'ятьнайцятьох атташе. Потім приходять г если, також опозиційні. Поручають особи, корпорації, товариства і грозять інтерпеляціями на випадок несповнення їх бажань. Новий міністер ирбує в своїм ресорті знести кілька зайвих урядницьких носад. Та зараз сиплють ся протести. Посли, сенатори, генеральні радники, бурмістри, ціле населене вважає Францію пропашою, коли б він зніс хоч-би одну посаду дозорця доріг. Домагають ся від нього одних урядників авансувати, других поминати; предкладають йому лісту людий, яких має іменувати, і другу лісту людий, яких як підозрілих не має іменувати. Головним занятєм міністерської ради є все обговорюване парламентарного положеня: як маєть ся ту інтерпеляцію ударемнити, а на ту відповісти; хто має внести денний порядок довіря і як він має звучати; як змінити законопроект або внесене так зручно, щоб мати для нього більшість. Найважніші питання оцінюєть ся все тільки з парламентарного становища, отже з становища найхиткішого з усіх. При тім губить ся єдність політики, окремі міністри старають ся на власну руку здобути для себе популярність і працюють по-тайки один проти другого і проти президента. Так паде міністерство, і ексміністер, вилічений від ряду ілюзій, вертає на посольське крісло, а при кінці каденції зрікаєть ся дальшої чести заступати в палаті своїх виборців.

Пуанкаре, який перед написанєм сеї історії був більше як двацять літ парламентаристом і чотири рази міністром, мусить докладно знати ті відносини. І коли деякі вдумливі натури при кінці каденції, вилічені з ілюзій, складають мандат, своє рішене справді мотивують причинами, які до слова сходять ся з маюю історією, яку оповідає Пуанкаре.

Все опановує що-раз більше політика. Щораз більші області публичного житя втягаєть ся в ту скорруптовану атмосферу, де панують тільки "політичні" й "парламентарні" огляди, а ніхто не оглядаєть ся на річевість, пригожість, правність. Від часу до часу розбурхає крайі якась величка скандалічна афера, одначе швидко її забувають, і все йде знов по старому, а розклад держави й суспільности постуває що-раз далі.

Відносини в Португалії, які довели до упадку монархії, т. зв. "ротацийну систему", представляє "Frankfurter Zeitung" (ч. 95 з 1907 р.) ось-як: "Обі великі політичні партії, які від 1893 р. черчують ся в правління, прогресисти або ліберали і регенератори або консерватисти, не заступали ніяких принципів, тільки чисті групи інтересів, зложені з людей, які в пошукуваннях за кошцеснями і привілеями знайшли політиків, що їх розуміли. Політики знов, діставши ся до керми правління, вміли дбати за себе й за своїх клієнтів. Спеціальний кореспондент "Times-a", який недавно досліджуван відносини в Португалії, подає для приміру, що один особливо щасливий політик займав не менше як одинацять урядів, які давали добрі доходи і ніякої роботи; инший знаходив ся на лісті робітників, зайятих при державній роботі, і таким чином до інших своїх доходів додав скромний заробіток робітника; дочки одного з членів кабінету дістали посади з річним доходом по 2.400 марок в ціло-вім уряді для переглядання накунків подорожуючих жінок, де розумієть ся ніколи не потребували показувати ся. Було се вічне господарство рабованя, натягання й довгів. Тягарі державних фінансів надали переважно на слабі плечі, але збільшене податків не могло додержати кроку збільшеною довгів. Між обома партіями панувала новна згода про те, що держава є жолобом, з якого може доволі їсти, хто в даній хвилі при нїм стоїть. Як чемні люди держали ся ті, що мали правліне, правила, що один другому не новинен на все забирати місця, і коли одні вже наситили ся, їх кабінет устунав, не наслідком голосованя парламенту, в яким він опинив ся в меншости, тільки наслідком закулісової умови з противною партією. Тоді телеграми доносили, що кабінет стратив популярність і мусить уступити. Відбували ся нові вибори, які так само, як в сусідній Еспанії, давали подавляючу більшість для нового правительства, яке вже задалегідь перевело поділ теплих місць між приятелів і противників".

В ріжних парламентарних краях виступає корупція в ріжних формах, одначе її основні риси скрізь однакові. Бувший міністер Назі в Італії був засуджений за дефравдації й надужите власти; одначе його процес вияснив, що афера Назі не є відокремленою появою, тільки системою. Його сицилійські ви-

борці вибирали його далі демонстративно послом, хоч він як засуджений не міг бути членом палати. Таї чому не мали вони показати вдячності для свого заступника? Адже він уживав тільки звичайної методи, а при тім добре дбав за приватні інтереси свого виборчого округа.

Америка, се край гігантських розмірів. Парляментарна корупція приняла там відповідні форми. Дві великі партії монополізували всю політику, і кожда з них ликує, як над головою противника загремить новий величезний скандал. А до ликовання обом партіям ніколи не бракує нагоди. Звичайні форми парляментарної корупції, підкупи і падушкі урядової влади на свою користь означаєть ся тут окремим технічним висловом "graft". В правліню міст, окремих держав і цілої унії скрізь зустрічаєть ся "graft" і він до краю дискредитував слово "політик". "Політик — инше англійський посол в Вашингтоні Вуге*) — означає лайку, не тільки між "зніжнілими філософами" з Colleges Нової Англії, але між лішними горожанами цілої унії. Один американський політик сформулував в 1832 р. ославлену політичну доктрину: "Побідникови належить ся добича". Як та доктрина виглядає в практиці, представляє Вуге: "Ніхто не думає, щоб заслуга мала щось спільного з авансом, ані не вірить в подану причину іменованя. Політика стала штукаю такого розділюваня пенсій, щоби запевшити собі по зможі як найбільше підперте приятелів і при тім по зможі як найменше образити противників. З сею штукаю мусіли погодити ся розумні люди, її мусіли мати на увазі президенти і міністри, дбаючи про дійсне добро краю**). І виборців і адміністрацію тероризують політичні "машини" і їх провідники "boss-и". Міський "boss", як каже Вуге, "є часто чужого походження і низького роду, виріє в атмосфері суспільних шумовин, понятя чести і чесности є для нього так само чужі як ідеї валюти і податкових питань, політики є тільки способом до здобуваня й роздаваня урядів". Безличний корупційний режім Tamany-Hall в Нью Йорку загально відомий; але се зовсім не виїмковий випадок. Іноді "boss" іде до вязниці, але се зовсім не виключає можливости, що він, вийшовши звідти на свободу, може відзискати

*) American Commonwealth, II., ст. 400.

**) Там-же. ст. 488.

свій вилів*). “Boss-ом” в Tamany Hall був довгий час С. Коли в кінці публичній думці вдалося заставити його піти добровільно на вигнане, вважали це великою моральною зобідою. За якийсь час вернув він на хвилиний побут до Нью-Йорку, і тут видали в його честь бенкет, в якому взяли участь майже всі провідники демократичної партії**).

Ще в 1885 р. Анатоль Леруа-Боліє представляв ясно її різко відворотну сторону демократії:

“Чим більше розширяється круг, з якого рекрутують ся політики й урядники, тим більше обмежується їх інтелектуальний рівень. Що-до моралі те погіршене правительственного персоналу стає ще більше. Замість ставати що-раз чистішою, політика на ново проявляє змагане коррумпувати ся, погнати ся, плямити руки, які в ній беруть участь, і людей, які з неї живуть. Боротьба стала занадто груба й нечиста, щоб її насильства і штучки не опротивили найчеснішим і найпростішим натурам. Політика стає що-раз більше ремеслом, за яке ханаються ті, що не можуть дати собі ради ніде инде, або авантюристи, які хочуть швидко зробити щасте. Є се промисл, в якому для досягнення усіх треба не стільки інтелігенції і знаня, скільки інтриги і сьмілости. Тому в деяких державах політика стала вже одною з найбільш ославлених карієр. Для найбільшого числа тих, що займають ся політикою, не є вона нічим иншим, тільки штукаю робити інтереси коштом єсущности: Один бистроумний письменник (Molinari: L'Evolution politique et la Revolution, 1884) завважив, що партії є спілками для експльоатації, яким нація мусить дати провід держави. Се правда, і чим ширший круг політичного життя, тим низша верства, з якої рекрутується персонал партій, і тим безсоромніший визиск, який вони управляють.

“З розширенням виборчого права і заливом політичної арени демократією Європі грозить небезпека, що повторить ся найбільша часть тих надужить, про які лібералізм думав, що на всіх усунув. Під покришкою демократії і свободи готові віджити найгірші хиба старого режіму, протекційна госнодарка, не-

*) Такий випадок поданий в “Hamburger Nachrichten” з 29. червня 1910 р. в листі з Нью-Йорку.

**) Кореспонденція в “Berliner Tagblatt” з 29. жовтня 1909 р.

потизм, підкупність, біржева лихва, офіційальне жебрацтво, рабоване державного маєтку, иродажа урядів і привілеїв, коротко кажучи, ціла огидна система абсолютних монархій. Вся ріжниця в тім, що надужитя годують тепер не антиламбруючих аристократів, тільки заспокоюють жажду илебеїв і насичують любимців народу”*)

Парляментаризм опираєть ся на голосах виборців. Отже всі партії старають ся здобути собі як найбільше голосів. Коли легальні способи не вистають, уживаєть ся нелегальних, які можна зібрати в дві категорії: ошуканство і насильство. До першої категорії належить явище, яке Тард називає “системою соціального рабунку” (brigandage social) Люди, які в приватнім житю хотять уходити за чесних, не вважають нічим злим по слугувати ся підчас виборчої кампанії брехнею, нерфіднею і підступними промовчуваннями, щоб пошкодити противникови; з другої сторони дають виборцям ріжні гарні обіцянки, яких не думають сповняти і які по части самі вважають несвоєвнимими. До другої категорії можна зачислити ріжні роди впливаня на вибори.

Впливанем на вибори не можуть, як “системою соціального рабунку”, послугувати ся всі партії, тільки сильно здисципліновані професійні партії і передовсім партії більшости, які підпирає правительство. Французський парляментаризм знає понятє “офіційальних кандидатур”, себто кандидатур, які підпирає правительство через префектів і підпрефектів усіми тими способами приманюваня й залякуваня виборців, якими розпоряджають ті урядники. Один опозиційний посол, який при кінці каденції в 1910 р. заявив, що не буде більше кандидувати, мотивував своє рішенє між ин. тим, що селяни його виборчого округа за те, що голосували на нього, не дістали законних 75 сантімів, які належить ся тим батькам що їх син одинак служить у війську, та що їм повідбирано всі урядові угоди і угодження, а за те примінювано до них всю строгість закона, як тільки котрий з них чим провинив ся. Перед виборами в 1910 р. Бріян зніс звичай, що міністри обіздили виборчі округи

*) Les Mecomptes du Liberalisme, “Revue des Deux Mondes”, mai 1885, переведено в La Revolution et le Liberalisme, 1890.

ги, агітуючи за офіційними кандидатами. Та се був тільки єдиний з багатьох способів впливання на вибори, який раз знесе но. Законопроект про заневнене тайности виборів довго вандрував від одної палати до другої. Та щоби показати виборцям добру волю, приняла більшість з великим поспіхом законопроект проти "виборчої корупції", який в практиці, діткне тільки незвичайно рідкі випадки безпосередного куповання голосів. Палата мала вибір між двома проектами: один, вироблений комісеєю права голосованя, обнимав також офіційні кандидатури; другий, вироблений сенатом, не розтягав ся на офіційні кандидатури. І вона вибрала той другий.

На Піренейськім півострові і в Балканських державах майже неможливо, щоби правительство при виборах перепало.

В Еспаїні роблене виборів відбуваєть ся зовсім публично. На означене правительственнаго кандидата вживають там неологізму "encasillado". Один Еспанець пояснив мені се слово так: В бюрах міністерства кожний виборчий округ має свій окремиий переділ ("casillo"); імя кандидата, якого вибір бажаний правительству, вкладають в відповідне "casillo" і так кандидат стає "енкассіядо". Донесене газети, що катрийсь з впливових політиків домагаєть ся стільки і стільки мандатів до палати послів або до сенату для своїх приятелів, нікого не дивує. Коли-ж хто протестує проти сього, то не робить сього з обуреня з приводу такої наруги над ідеєю народнього заступництва, тільки тому, бо розділ мандатів не відповідає його бажаням*).

Про відносини в Італії, а саме в південній Італії й Сицилії, дає драстичний образ анонім в "Nuova Antologia". Римський кореспондент "Frankfurter Zeitung"***), який подає виписки з тої статі, додає що автор (який видно сам заступає один з виборчих округів долишньої Італії) зовсім не пересаджує в представленю фактів. Автор приймає як зовсім самозрозумілу річ, що виборець хоче продати свій голос, очевидно по зможі як найдорожше. В одній громаді на 580 виборців не продало своїх голосів тільки 18, найбогатші і найповажніші горожани. А

*) "Frankfurter Zeitung", кореспонденция з Мадриту, з датою 30. марта 1910 р.

*) Лист з Риму з липня 1911 р.

щоби їх не підозрівали, що вони дали ся підкупити, здержали ся від голосованя, так, що одинокі справді незалежні голоси не були віддані. Образ стане ще темнійший, коли звернути увагу на методи, якими послуговують ся політичні власти для підпирання своїх кандидатів. В найбільшій частині виборчих округів правительство має кандидата, якого має підпирати префект. В додільній Італії виразно протиправительственні кандидати виступають тільки в великих містах. Проти опозиційного кандидата має правительство досить способів. Найперше робить конкуренцію його касі, пускаючи в рух гроші. Потім селяни так само як гроші люблять дозвіл на ношене оружя. І справді найбільшу часть тих документів, які зовсім не є такі невинні, роздається підчас виборів. В кінці успішним способом впливаня на вибори є помилуване менших і більших злочинців. Префекти південних провінцій переминають ся кілька тижнів перед днем вибору в головних агітаторів, які під загрозою перенесеня мусять дбати про побіду правительственних кандидатів. На основі виборчого закона голосоване є тайне, одначе невичерпана винахідливість південних Італійців киить собі з усіх постанов про охорону тайности виборів. Коли Люццаті і Джоліті повносили проекти, в яких видумано нові складані системи для охорони тайности виборів, кілька днів по оголошеню тих проектів обговорювали вже в парламенті різні способи, як означувати карти голосованя, щоб їх можна було пізнати.

В Угорщині перед виборами в 1910 р. мали не-мадярські національности тільки 23 заступників. При останніх виборах зредуковано те число на 7, коли тимчасом Мадяри, які творять меншу половину (45,5%) населеня, здобули 347 мандатів. Мимособливості угорського виборчого закона сей вислід виборів викликав загальне здивоване. "Times" прине з Відня під датою 10 червня ось цю телеграму: "Угорський президент міністрів, г. Куні Федерварі, заявив сьогодні в "Budapesti Hirlap", що в доповіді до парламенту вінська в користь правительствених кандидатів при останніх загальних виборах абсолютно неоправдані, бо високо мери тільки за задачу здержане порянку та хоробрости в злученні. Наомітти в "Neue Freie Presse" в Берліні в датою 10 червня 1910 г. Mr. Stephen Watson, який був виборив в парламенті в Угорщині, містить в своїй

підписом заяву, з якої виходить, що ціле місто було окружене військовим кордоном, який нікого не пускав крім прихильників правительственного кандидата, та що 4.000 Словаків, між ними багато соток виборців, замкнено кордоном на вільній площі за містом. Богато соток словацьких виборців, яких в кінці впустили до міста, мусіли дві години на сонці стояти між двома рядами війська, а потім жандарми їх розігнали, не давши їм спроби віддати свої карти голосованя. З огляду на огірчене, яке новстало наслідком всего того, словацький кандидат зняв свою кандидатуру, щоб запобігти проливу крові." Проф. Йорга в згадуваній уже брошурі "Les dernieres Elections en Hongrie et les Roumains" наводить такі самі, в подробицях ще гірші епізоди з виборчих округів, де виступали румунські кандидати. В "Times" з 23. серпня 1910 р. оповідає будапештенський кореспондент: "Донесеня про насильства, підкупи, залякування і бійки, яких підчас виборів уживано як зі сторони правительства так і опозиції, мимо заперечень є в головнім правдиві. М. V., один з найвизначнійших представників "національної партії праці", признав отверто в адресовій дебаті, що при виборах діяли ся надужитя, додаючи: "Не забуваймо, що ми Мадяри, та що виборчі надужитя є старою привычкою в нашій історії. Цілі столітя всі малярські партії грішили в сій області"*.)

Прусія має явні вибори. Опозиція обвиняє національних консервативних великих аграріїв, що вони при виборах впливають на залежних від них економічно виборців. Се факт, що консерватисти за всяку ціну хотять вдержати явні вибори. Навне нарад над правительственным предложением виборів на форму в 1910 р. заключили вони компроміс з центром, що мусіло бути заведені вибори тайні, але тільки в звязку з представити, так що тільки правибори були б тайні, а референдумні вибори явні. Чи виборчі справді є історичні владичини з Мадярами, обороняти тим, що се не по мужеськи викладати, а по жінськи.

0 Ця протипротивна діяльність була виконана в 1910 р. в Будапешті, де виборчі округи були замкнені військовим кордоном, який нікого не пускав крім прихильників правительственного кандидата, та що 4.000 Словаків, між ними багато соток виборців, замкнено кордоном на вільній площі за містом. Богато соток словацьких виборців, яких в кінці впустили до міста, мусіли дві години на сонці стояти між двома рядами війська, а потім жандарми їх розігнали, не давши їм спроби віддати свої карти голосованя. З огляду на огірчене, яке новстало наслідком всего того, словацький кандидат зняв свою кандидатуру, щоб запобігти проливу крові." Проф. Йорга в згадуваній уже брошурі "Les dernieres Elections en Hongrie et les Roumains" наводить такі самі, в подробицях ще гірші епізоди з виборчих округів, де виступали румунські кандидати. В "Times" з 23. серпня 1910 р. оповідає будапештенський кореспондент: "Донесеня про насильства, підкупи, залякування і бійки, яких підчас виборів уживано як зі сторони правительства так і опозиції, мимо заперечень є в головнім правдиві. М. V., один з найвизначнійших представників "національної партії праці", признав отверто в адресовій дебаті, що при виборах діяли ся надужитя, додаючи: "Не забуваймо, що ми Мадяри, та що виборчі надужитя є старою привычкою в нашій історії. Цілі столітя всі малярські партії грішили в сій області".)

повідальности, коли виборці не мають відваги постояти явно за свої переконання. Партия, яка має прихильників головно в економічно незалежних кругах, може мати такі аргументи за дуже дешеvu ціну. Та чи для маломіщанина і малоземельного селянина більше по мужеськи голосувати явно проти свого переконання, ніж тайно згідно з своїм переконанем? Але аргумент мужеськості є суггестивний і тому в політиці є він обіговою монетою. Причини, які наводжено за тайними виборами, видали ся для правительства за мало поважними, бо як сказав державний канцлер, "ціле наше жите складаеть ся з залежностей". Та чи обставина, що чоловік з природної конечности в багатьох областях є несвобідний, справді служить оправданем для вдержуваня штучної несвободи, яку можна знести? Явні вибори мають для правительства ту користність, що в граничних провінциях можна установити, чи урядник не голосував на не-німецьких кандидатів. В січні 1910 р. в німецькім парламенті і пруській палаті послів внесено інтерпеляції з приводу випадку в Катовицях, де попереношувано урядників за те, що при комунальних виборах голосували на польських кандидатів. В пруській палаті послів на інтерпеляцію відповідав сам канцлер, який між ин. заявив: "Одно признаю: Урядник повинен бути тільки тоді обмежений в виконуваню своїх горожанських прав і з окрема в свободі свого виборчого права, коли сього безумовно вимагає інтерес держави. Коли урядник, як се було в Катовицях, голосованем показує, що він польську політику правительства вважає фалшивою, що не може по своему переконаню її підпирати, що в данім випадку мусить заявити ся за польським кандидатом, то він тим показує, що не надаєть ся на урядника в такім національно спірнім і загроженім місци як Катовиці". Отже урядник має бути обмежений в виконуваню свого виборчого права в тих випадках, де сього безумовно вимагають інтереси держави. Але хто про се рішає? Кождохасне правительство! Чи-ж не вимагають інтереси держави, щоб урядник не голосував не социяльного демократа? А вільнодумні йдуть при виборах часто з социяльною демократією. Отже чи не можна вважати за противне інтересам держави, щоб урядник голосував на вільнодумного кандидата? Коли раз отворить ся двері самоволі де тоді покласти границю? Слідуюче правительство мати

ме може инше поняте про те, чого безумовно мусить вимагати держава, ніж теперішнє. Сьогодні приписуєть ся урядникам, на яких кандидатів не сьміють голосувати, завтра може припишеть ся їм, на яких кандидатів мусять голосувати. В обох випадках свобода виборів є ілюзорична.

Коли вже абсолютно стояти на становищі, що хто знаходить ся на службі держави, не сьміє своїм голосованєм підпірати політики, яку правительство вважає шкідливою для добра держави, то єдина метода, яка відповідає правному почуттю, була би, законом відобрати всім державним урядникам право голосованя.

В Данії обовязує тайне голосованє, яке для впливаня на вибори ставить певні гращи. Тимчасом при виборах в 1910 р. трапило ся, що один офіцир брав участь в агітації за консервативним кандидатом проти социяльного демократа. Міністер війни тодішнього радикального правительства дав йому пізнати, що він, виступаючи проти партії, яка остає в союзі з правительством, виявив недостачу такту, льяльности й дисципліни; міністерство не ставить йому ніяких перешкод в виконуваню його горожанських прав, але вважає за конечне сказати свою думку про спосіб виконуваня ним його прав. Коли справу піднесено в пресі, один радикальний кандидат, державний урядник, оголосив, що в 1898 р. при консервативнім міністерстві одержав подібне упімнеє. Тепер почала ся в пресі весела полеміка, в якій органи правиці твердили, що справа з 1910 р. підходить під поняте впливаня на вибори, але справа з 1898 р. ні, а радикальні й социяльно - демократичні газети — навпаки. Правда є очевидно те, що по всі часи кожда політична партія, яка є при кермі, допускаєть ся всіх тих надужить, яких взагалі можливо допускати ся, не викликаючи занадто однодушного протесту публичної думки. В богатім репертуарі політичних надужить впливанє на вибори є випадково точкою, на якій публична опінія в Данії є доволі вразлива.

Також англійський парламентаризм наших днів не мало ріжнить ся від того, яким був хоч-би перед половиною столітя. Одначе розвиток не йде там рівнобіжно з континентальним, хоч між континентальним і англійським парламентаризмом є очевидно взаїмні впливи. Англійська конституція в своїй історич-

ній формациї від середніх віків до наших часів не виказує в ніякій точці рішучого розриву з минушістю. Її все отворені рамки дозволяють їй поступенно змінити ся, так що вона до певної міри все таки може додержувати кроку потребам розвитку. Англійське народне правління знаходить ся в постійнім органічнім розвитку.

Sidney Low в своїй праці "The Governace of England" дав наглядний образ найновішої фази парламентарної історії Англії. Він виказує, як правительство в регуляміні палати має сподобити ся, щоб не допустити до внесення приватних законопроектів і замкнути опозиції уста. В 1893 р. один законопроект незвичайного значіння, повний спірних подробиць, перейшов через "closure by compartment" по бажанням правительства, а саме так, що було просто немислимо, щоб усі члени більшости, не говорячи вже про опозицію, бодай бачили перед тим той проект; більше як дві третини його параграфів не були навіть передискутовані в комісії. Палата взагалі "майже перестала бути законодавною палатою; є се механізм до дискутування над законопроектами міністрів і тільки один з ріжних інструментів, при яких помочи відбуваєть ся нині політична дискусія". Не багато ліпше становище займають члени міністерияльної більшости палати послів; міністри не питають їх о раду, вони не бачать предложень, аж як ті вийдуть з друкарні, а коли їх дістануть у руки, знають, що від них ждуть, щоб вони їх підперли своїми голосами. Палата послів не контролює вже також виконуючої власти, а навпаки виконуюча власть контролює палату послів. В модерній практиці майже не було випадку, щоб кабінет упав через свою адміністраційну діяльність. Дійсною гарантією проти занадто великих надужитъ міністерияльної власти є публична думка, яка була-б майже так само успішна й без співучасті палати послів. Право парламенту звертати увагу на надужитя і домагати ся усуненя їх обмежає в великій мірі та обставина, що до президента належить рішене, чи допустити інтерпеляцію, та що міністер, коли інтерпеляція для нього не вигідна, може, покликуючи ся на інтереси держави, або й без поданя причини, оставити її без відповіді.

Коли до "робленя виборів" на континенті політична мораль Англіїців відносить ся з відразою, англійський кабінет, коли йде

му подобаєть ся, може виключно з партійних причин зарядити парламентарні вибори, що в дійсности також є надужитом інституції народнього правління. Розв'язанем парламенту можна погрозити, коли міністеріяльна більшість палати послів занадто нездисциплінована, або коли опозиція робить за багато обструкції. Для кожного члена палати послів нові вибори означають боротьбу, грошові видатки і небезпеку втрати мандату. Також членів опозиції не манить анель до пароду; партія може на с'єм і зискати, але вони самі мають до зискання дуже мало, а за те багато праці й великі видатки ждуть їх певне. І тому загроженем нових виборів міністерству часто вдаєть ся здавити невдоволене у власних рядах та охолодити занал противників.

Св'ідомість тої зміни положеня англійської палати послів знаходила часто вислів у політиків. Л'орд Сельсбері в своїй промові в Едінбурзі 30. жовтня 1894 р. сказав: "В палаті послів, як я її тямлю, настали величезні зміни, і тої розвиток відбуваєть ся ще й тепер. Ми дійшли до того, що дискусія над якимсь зарядженем в кабінеті ще можлива, але дискусія з якоюсь уснішною чи корисною цілю в палаті послів стане швидко неможливістю". Десять літ пізнійше сказав Lawson Walton в палаті послів: "Конституція дізнала новажної зміни. Вона перестала бути правительством через парламент і стала правительством через кабінет. А говорять, що розвиток пішов ще далі та що маємо правительство через міністра-преміера в кабінеті, що не ріжнить ся від автократії, в які впродили ся демократії минувшости." Натомість л'орд Hugh Cecil, син л'орда Сельсбері, виславлював ті зміни: "Яка причина, що ніхто поза с'єми мурами не журить ся справами членів парламенту? Бо панує глибоко вкорінене почуте, що палата є інституцією, яка перестала мати багато авторітету або багато рецутації, та що для краю є се річ малої ваги, коли ліпша інституція, кабінет, нарушає права гіршої." Бернард Голлянд додає, що такої мови не чули в народнім дом. в Вестмінстері від часів Кароля I. Палата послів знаходить ся на шляху с'єати зборами, яких задачею було-б реєстроване заряджень тайного комітету.

Де панує загальне виборче право, там парламент повинен би властиво давати чисельно докладний образ політичних напрямів серед населеня. Але тої образ фалшуєть ся найперше

впливанем на вибори. До того треба додати, що всякий поділ округів, з переміною відносин серед населеня стає застарілій, що — як учить досвід — все має той наслідок, що більшість здобуває більше мандатів, ніж се їй належало ся би на основі числа її виборців. І зі становища психології маси є се самозрозуміле, що більшість все, доки тільки може, опираєть ся ревізії поділу виборчих округів, при якій сама понесла би втрати. Що в Франції більшість палати нослів від 1875 р. піколи не відповідала більшости виборців, доказано статистично. В 1906 р. вибрані носли одержали разом 5,209,606 голосів, коло 6,383,852 відданих голосів мусіло остати без ніякої репрезентації. В Бельгії, де заведено пропорціональну систему, партії меншости нарікають, що та система в руках більшости стала знярядом шкодження меншостям. Тут видно, що навіть при пропорційній методі, яка мала бути palladium проти всіх несправедливостей нанованя більшости, можливі надужитя. І пануючі партії з певністю нервісного інстинкту запаходити муть шляхи, щоб ті надужитя сповняти з найбільшим успіхом. Всі проби поліпшень мусять, здаєть ся, розбивати ся о факт, що парламентарі є масою, якої окремі члени кожний для себе заступають ще більші і з ще ріжнороднійших елементів зложені маси. Політик стоїть перед нами як конкретний вислів морали маси. А постійно не можна принципіально (хоч не признаючи ся до сього) ставити силу перед правом в інтересі партії, щоб се не довело до приміненя того самого принципу в випадках, де панує особистий інтерес.

Через сеї розвиток повстає пропасть між населенем і його заступниками. “Тільки глухі і сліпі не знають правдивих почувань публичної думки супроти членів парламенту, — читаємо в згадуванім вже листі з провінції в “Le Temps” з 1. лютого 1909 р. — Коли поміченя, які я зазначив в сій серії листів, вірні (скільки читачів писало мені, що я остав позаду правди!), то чи не правда, що носли в наших провінциях втратили моральний авторитет, звязаний з їх становищем? Чи не правда, що коли вони в департаментах, в аррондісментях виконують узурповану власть і заздрісно її оберігають, то се тому, що їх опанував дух інтересу і закамінив їх серця? Так, парламентаристи розділяють справедливість і ласку і тому кланяють ся

їм і боять ся їх. Але ніхто їх не любить і всі бажають собі їх упадку. Хто буде сьому дивувати ся? Вони тільки тому сфалшували парламентаризм, щоб лекше могли піддати жите горожан сьому егоїзмови, тільки тим способом правили, що будили злі інстинкти, роздували жадобу. І довели до того, що мимо законів зі знаменем поступу й рівности, які республіка вщепила в обичаї, нація почуваєть ся розчарованою.”

Серед таких відносин не дивно, що маса виборців не віддає своїх голосів. Чи не все одно, хто буде надуживати правління? Прихильники принципу виборчого обовязку не мають повного розуміння невідданих голосів як міри віддаленя між народом і народніми заступниками. Коли процент невідданих голосів з кожними виборами зростає, то се наглядно показує, що в народі ширить ся почуте упадку парламентаризму. Се повинно заставити політиків до поважного міркування. Віддане чистих карт голосованя вимагає ясности становища, якої багато виборців певне не має.

В парламентарно розвинених краях взаїмність між виборцями й народнім заступництвом що-раз більше заводить. Партії з часом підпадають очевидно змінам, але се відбуваєть ся в темпі, яке не додержує кроку соціяльним пересуненням. При тім тягнеть ся далі з собою різні зайві останки давнійшого соціяльного становища партій. Приймім прим., що в якимсь краю повстала одна партія з консерватизмом, індівідуалізмом і торговельними інтересами і друга прогресистична, демократична і аграрна. Якийсь час обі ті партії зможуть вдержати свої виборчі округи з торговельниками чи аграріями. Та коли серед класи торговельників настане зміна в напрямі від консерватизму або від лібералізму або зід обох, коли аграрії перестануть рівночасно бути прогресивні і демократичні, що тоді? Чи темпераментова, або соціяльно - теоретична або професійна співність має тоді творити далі основу тих партій? В кождім разі ясно річ, що таке нагромаджене ріжнородних поглядів і інтересів, яке повстало серед певних історичних відносин, не може існувати на віки. Виборці одної партії розпадуть ся, з партійних фрагментів з ріжних сторін утворять ся нові групи. Та сей природний розвиток припізнають і ускладнюють традиції, сугестія догм, в кінці виборчі комітети, “boss-и” і т. п. інституції,

які втискають ся між виборців і народніх заступників і проявляють в обі сторони свій тиранізуючий вплив. Всілякі неправильні впливи спричиняють, що партійні відносини серед виборців не можуть змінити ся відповідно до ліній, по яких іде природний розвиток. Що з того, що тисячі незорганізованих виборців звязують з торговельними інтересами прогресизм і лібералізм, коли нема прогресистично-ліберальної торговельної партії, і політики не хотять такої партії? Інтересовані виборці мусять зректи ся одної або двох з області своїх інтересів, щоби знайти шуфляду, в якій з бідною можуть змістити ся. Політики переводять свої партійні переміни, розломи і союзи з огляду на власну тактику і на те, що для них самих корисне в їх змаганнях до вдержання мандатів, а не щоб відповісти потребі творення нових партій або відновлення суспільних поглядів, яка повстає серед виборців шляхом природного розвитку. Іноді політики навіть не завважують тих тенденцій у своїх виборців. Вони далі ведуть ту саму боротьбу о завмерлі догми, бо се їх ремесло, і тому, бо виборці не мають способів, щоби свої бажання здійснити на перекір політикам. Крім того велика, може найбільша частина виборців не бачить ясно, що політика, яку вони двацять або трицять літ витали окликами, не може вже їм дати реальності; давні суггестії мають ще свій вплив, давні фрази є сурмами, на яких голос бить ся серце старих ветеранів. Та коли в саях засідань парламентів привиди танцюють свої танці мерців, дійсні боротьби, боротьби, які мають значіне для суспільности, переносять ся на інші арени, творять ся нові центри сили поза парламентарною політикою.

Проти парламентаризму підняв ся єнідикалізм, революційний рух, якого центром є французька "генеральна конференція праці" ("Confederation Generale du Travail" — "С. Г. Т."). На місце парламентарної акції ставить єнідикалізм "безпосередню акцію" (через страйки, акти насильства, саботаж і т. п.), на місце тиранії політиків революційну тиранію. На єнідикалістичних зборах клянуть і насміхають ся з парламенту, як колись прихильники народньої влади кляли і насміхали ся з абсолютистичного режиму; тут перший раз основно зломано суггестію парламентаризму.

"Революційний єнідикалізм — инше французький профе-

сор Г. Бльондель*) — вірить в високу вартість професійної спілки. Вона є конечним вислідом історичного розвитку людськості, має оправдане існування в механізмі продукції, групує рівні інтереси. Є се триумф природних інстинктів чоловіка. Всі інші спілки слабші мов скло в порівнянню з професійною спілкою. Є се льогічне закінчене змагань тих, що хотять покласти кінець визискованню чоловіка чоловіком. Професійна спілка обирає без огляду на політичні і релігійні переконання всіх визискуваних; вона веде до богато висшого ідеалу як ідеал буржуазної держави, в якій, мовляв, свобода кожної однини обмежена свободою кожної иншої однини. Що ся програма не доволі означена, до сього не треба прикладати великої вартости. Синдикалісти є віруючі люди. Вони мають свої власні догми; їх догмою є необмежене довіре в висшу мудрість робітників. В день революції, говорить один з них, все прийде в порядок. Як тільки робітники опанують способи продукції, опруть фабрикацію на нових основах, будуть більше продукувати і менше працювати. Селяни вимішуватимуть свої продукти за оброблені продукти міст, можливість уж зана стане більша. Настане золотий вік! Як сей ідеал буде здійснений? Тільки через загальне повстанє! І справді революційний синдикалізм являєть ся тільки філософією повстаня."

З 900,000 осіб, які були в 1909 р. зорганізовані в професійних спілках і творили тільки десяту часть французького робітництва, належало ледви 300,000, отже коло третини, зорганізованих в 2,500 спілках, до революційної С. Г. Т. Решта які творили 3.000 спілок, стояли осторонь. В самій С. Г. Т. ледви яких 100.000 признають революційну програму. "Так показуєть ся, — виводить проф. Г. Бльондель, — як се часто буває в робітницькім руху усіх країв, що криклива меншість приписує собі право говорити в імени всего робітництва"*).

Та коли небезпека її не грозить так безпосередно, як шоді можна би бояти ся, то вона все таки існує. Один з провідни-

*) Цитовано на основі "Koelnische Zeitung" з кінця мая 1909.

*) Для характеристики синдикалізму автор вибрав цитату, яка кількома загальними фразами тенденційно вульгаризує його. Синдикалізм треба трактувати в історичнім звязку з соціальними теоріями й рухами, які, почавши з кінця XVIII ст., опирають ся на народніх масах. — М. А.

ків синдикалістів дозволив собі одного вечера напустити на Париж темноту, щоб дати горожанам пробу своєї сили. Чим більше тратить кредит парламентаризм, тим більше зростає синдикалізм, а синдикалізм, се незаслонена, брутална класова боротьба. Він стільки визволив ся з усіх традиційних суспільних понять, що може бути чесний. Його критика існуючих відносин є до певної міри оправдана і повинна би заставити буржуазну суспільність призадумати ся. Се однак нічого не змінє в факті, що позитивна будова синдикалізму є так само наївна, як його здійснене було би шкідливе для розвитку. Синдикалізм хоче тільки одного: знищити капіталізм і оперту на капіталізмі державу, не дбаючи про те, що рівночасно в меншій або більшій мірі загинула би культура. Парляментаризм показав, що не є здібний полагодити одну з найважніших сучасних задач, управити відношення між капіталом і працею. Отже синдикалізм бере ту справу в свої руки і стараєть ся полагодити її з одностороннього пролетарського становища. Приготовляєть ся великий конфлікт між капіталізмом і синдикалізмом, а його кошти мусіти-ме заплатити широка середня верства, якої члени не є ані капіталістами ані пролетаріями, плодюча верства, з якої виходять духові вартости і тим самим рівночасно можливости будучности.

А парламентаристи сидять глухі і сліпі і фабрикують закони на міру партійних догм, з суверенною погордою для всякого річевого знання, не дбаючи, що ті закони коштують і чи вони що варта, коли опирають ся тільки на програмі.

Континентальний парламентаризм веде до деспотизму палати, англійський до деспотизму міністра-премієра. В обох випадках висшість над монархічним деспотизмом полягає в тім, що ті, що мають власть, змінюють ся, і можуть бути без революцій повалені публичною думкою, коли вона тільки має відповідну силу.

Тут повстає питанє: Яку роль відграє публична думка, неофіціальна мораль маси, у внутрішній політиці в відносинах, де та знаходить свій вислів в парламентаризмі? Значінє публичної думки є тут, здаєть ся, менше, ніж у міждержавній політиці. Се тому, що маса, яка має реагувати у внутрішній політиці, є сама занадто заінтересована в справі. Як нація, коли хо-

дить о міждержавні відносини, в яких вона сама заінтересована, ніколи не є безстороння так само партія не може бути безстороння у внутрішніх відносинах. А тимчасом майже нема у внутрішній політиці події, в якій не були би як-небудь заінтересовані всі партії. Маса стоїть серед струї, не може стати поза собою самою і оцінювати відносини без пристрасти. Тільки безпартійні можуть до певної міри думати в політичних справах безсторонно, та безпартійних є за мало і вони занадто розкинені, щоби творити публичну думку. Навіть в краях, де населене відноситься до політиків з меншою або більшою погордою, є воно на всіх точках партійно звязане і в своїх поглядах партійно настроєне.

Через те незвичайно важко означити вплив публичної думки у внутрішніх відносинах. Серед політиків партійні товариші готові звичайно покривати себе взаємно, не оглядаючи ся на мораль, аж до самого порога карного суду. Серед виборців, які в своїм щоденнім життю стоять трохи даліше від безпосередньої боротьби, загальна культурна свідомість була би основою певної публичної думки в проявленстві до партійних інтересів, але вона мусить бороти ся з упертими суггестіями і може звичайно впливати тільки як неозначена підрядна струя. В випадках, де надужитя більшости викликають протести обуреня, протестуючий рух спричиняє переважно більше партійна ненависть меншості супроти більшости, як дбалість про державу її суспільність, яку висуваєть ся на перший план і якою мотивуєть ся протести.

Крім того внутрішня політика має відносно такі вузкі границі, що культивууючу роль публичної думки може тут ліпше сповняти одиниця. Визначна одиниця своїм характером і своєю висхідністю може иноді в якійсь справі утворити публичну думку і тим здобути побіду для морального становища серед жадоби власти партій і партійних провідників.

2. Вигляди на будучність.

Коли хочемо слідити, чи можливе є поліпшене сучасних політичних відносин, мусимо найперше знайти основну хибу цілої системи. Здорова політика мусить бути така, яка змагає до

справедливої рівноваги сил, іншими словами до того, щоб всі сили суспільности могли дійти до свого права і щоб трата сил держала ся но змозі в як найвузших границях. А рівновагу можна утворити тільки тоді, коли партії можуть зустріти ся на спільнім ґрунті. Тут лежить очевидно головна хиба парламентарної системи, яка так розвищула ся в модерних державах. Одна партія кладе головну вагу на темпераментову сторону, друга на соціяльнотеоретичну, третя є переважно професійною партією. Як можуть так ріжнородні партії зустріти ся в плідючій роботі? Де той невідальний ґрунт, на яким вони можуть вдержувати ся взаїмно в рівновазі? Буде се залежати від припадку, які інтереси будуть заступлені в такім ріжнородно зложенім народнім заступництві, а які не знаходитимуть речників.

Треба отже поставити питанє: Чи мислиме є народне заступництво, оперте на одній спільній лінії?

Професійні інтереси є найміцнійше в ґрунті дійсности включеним елементом політики і власне тому елементом, який в політиці все матиме найбільше значіне. Кожній іншій події на ґрунті буде все на ново перехрещений професійно економічними мотивами. Одніці по свому світогляду і соціяльнотеоретичному переконаню можуть бути консервативні або прогресистичні, ліберальні або демократичні, можуть мати національні або релігійні інтереси, але передовсім є вони купці, робітники, учителі і т. д. Можна з сього радіти або сумувати, але мусимо погодити ся з фактом, що матерьяльні інтереси сильнійше ніж усі інші огляди означують становище одніці до політики. А для держави матерьяльні інтереси є без сумніву також найважійші. Від розвитку ріжних галузей продукції залежить становище держави і її сила як в нутрі так і на-зверх.

Народне заступництво, яке мало би за основу професійні ґрупи, було би таким чином найприроднійше і найраціональнійше. Тут і тільки тут був би сильний ґрунт, на яким могли би партії зійти ся. Економічний інтерес був би спільним знаменником. І історія показує нам, що скрізь, де репрезентативна устрій розвивав ся природно, а не повстав, опертими ся на абстрактних теоріях, його основа була корпоративна.

В своїм часі се особливо сильно зазначив Adolphe Prins в своїй праці "La Democratie et le Regime parlementaire" (1881).

В примітивних сільських демократичних політичних одиницях була не людська одиниця, тільки організм, родина. Міська демократія розвивається скрізь корпоративно, як в грецьких античних старинних віках, так і в германських середніх віках: одиниця не існує, не має ніяких корінів поза соціальною групою, виключена з своєї групи стоїть поза суспільністю, є "lawless", "дичина". Міській устрій опирається на гільдії, цехах, корпорациях всякого роду. Кожда корпорация є соціальною силою її товариською інституцією, в якій сильніший охороняє слабшого її помагає йому. Від патрицій Гаизи і докторів університетів аж до шовварських челядників, гробарів і жебраків, скрізь зустрічаємо природне соціальне групування. Корпоративно устроені комуні зростають в силу, яка перемагає феодалізм. Система розширюється; парламенти, красні стани, генеральні стани, кортези і т. д. творяться корпоративно; ті репрезентативні інституції є скрізь федерацією союзів, опертих на соціальних інтересах. Ніде, ані в середніх ані в старинних віках не панує сьязьність члена. В Атенах була політика монополем меншости; в Римі корпоративними формами були класи, центурії й роди. Середньовічний репрезентативний устрій був у своїй основі соціальний і товариський. В Англії з тих середньовічних початків творила ся в безперестаннім розвитку конституція; перемінні наступали поволі, відповідно до потреб часу, і тому її тепер англійська конституція функціонує ліпше ніж континентальні. На континенті сильна королівська власть усунула старі корпоративні репрезентативні інституції і коли французька революція мала утворити нову народню власть, не навязано сьогодні до давних порядків, тільки перервано всі нитки і нову народню власть оперто на метафізичних теоріях Руссо.

Поняте "народньої суверенности", се важний подарок, який оставив Руссо модерному світові. "Кожний з нас — говорить Руссо ставить свою особу і цілу свою силу під спільну управу загальної волі і ми приймаємо до спільности кожного члена як нероздільну часть цілості"*). Та "загальна воля" є "сувереном", а суверен — це те, що складається тільки з одиниць, які злучили ся в нім, не може мати інтересу, який противив ся би інте-

*) Le Contrat social I. 6.

ресам тих одиниць; таким чином суверенна власть не потребує давати своїм підданцям ніякої заборони, бо неможливо, щоб цілість хотіла шкідити своїм частям. Суверен не може наложити на підданих ніякого тягару, який був би некорисний для спільності, а навіть не може мати волі до цього, "бо під законом розуму, як під законом природи, не дієть ся ніщо без причини." За те суверен мусить мати змогу провести свою волю сувотні одиниць, яких приватна воля суперечила би його волі. Держави є абсолютним паном власности її особи всіх своїх членів". Коли держава збудована на основі соціального договору, голос найбільшого числа все зобов'язує всіх інших. "Коли на народніх зборах предкладаєть ся закон, не питаєть ся просто, чи парід приймає предложение чи ні, тільки, чи він згідний з загальною волею, яка є волею народу, чи ні. Кождий, віддаєчи свій голос, висловляє свою думку, і через число голосів дієть ся воля загальної волі. Коли отже якась думка, як суперечить своїй віднесла побіду, то се тільки доказує, що я помилив ся в тому, що я вважав за загальну волю, не було невідомо чи побіду була віднесла моя приватна думка, тоді я був б зробив щось лишнього, ніж я хотів, і власне тоді я не був би свободний".

Smithe Монтеск'є доказав^{*)}, що коли більша часть ідеї Руссо вийшла від Гоббса з французьких економістів та поняття "природних законів"^{**)} "природних прав" належать до правничої науки мають походок в системах римських правників, то "суверен" найвсемогучиша народня спільність, не є ніщо инше, як тільки заборона і воля французького короля, заосмотрена повнотою власні, як йому приписували його двораки і двірські правники, а його одначе відмовляли йому найвищій умні країн особливо на шість авторитети французького парламенту. Сумарні природні права, які наслідком соціального договору приєднують народньому суверенови, се ніщо инше, як давне божеське право королів в новім строю."

Так перовидаеть ся деспотизм Людовика XV, в народньому суверені якого наслідники Руссо покотили на порожнім троні

*) Там-же, І, 7, 1, II, 4.

**) Там-же, IV, 2.

*) Popular Government, Лондон 1883, стор. 158 і д.

Народня суверенність змучила ся з перенитою з Англії репрезентаційною системою, яку відкидав Руссо, та яку одначе треба було в конечности прийняти, бо народні збори Руссо, на яких цілий народ мав особисто віддавати голоси, практично були можливі тільки в устрою міста. На цій основі постав континентальний парламентаризм. Руссо був рідний індивідуаліст. Щоби врятувати одиницю від всякої перації, не знав нішого виходу як розпустити її в єдинності; одиниця мусіла зречтись своєї власної волі в користь загальної волі. Аж коли одиниця зречеть ся своєї волі, аж тоді буде справді свобідна. Сей парадокс має в собі зерно правди; та при тім дуже важна річ, яким способом одиниця зрікаєть ся тої свободи. Коли вона зрікаєть ся своєї свободи в користь деспотизму того нереального народнього суверена, тоді радше можна би сказати, що аж тоді, коли шукаєть ся рятунку перед неволею, стаєть ся невільним. Народній суверен є твором без форми, бо він виключує всі природні групування і так стає тлом без цілей. Народній суверен є хімерою, яка, коли її примістити в практиці, переміняєть ся зараз в неособову, математичну величину чисельного мажорату. Політика, як каже С. Вольст, "стає боротьбою в темряві" і закінчуєть ся тим, що більшість з німою брутальністю "всіх" роздаєт ос меншість". Стає до якого геді звика Руссо про народню суверенність, названо влаццю "атомізмом". Одиниці виключаєть ся від усіх політичної діяльності з усякого органічного звязку і ставлять ся добір себе як рівнородні, рівноважні атоми. Через зліплене атомів не можна утворити органічної, живої тканини. Суверенність принамає "целовишіє — 1". Коли відпадуть дві одиниці, так, що те, що перед тим було "целовишію — 3", стало "половиною — 1", тоді долішки стають горішними, суверенність переходить на инше місце, і нова чисельна більшість починає переміновати те, що зробила попередня. Руссо від крайнього індивідуалізму перейшов до крайнього колективізму, який властиво

*) "Приймім, що держава складаєть ся з тисячі горожан. Відношеня суверена та підданця як 10.000:1, та значить, що всі виставляють свою державу приклад. Ніколи десятилітня частина властивості не може бути підданці в ділеті". (Rousseau, Contrat social III. 1.).

не є вже колективізмом, тільки замаскованою анархією*). “Недугою модерної держави — каже Ch. Benoist — є анархія, і нічого не pomoже ховати її при помочи опісів, анархія, яку знаходимо скрізь і яка, так сказати, є вроджена модерній державі. В дійсності та новозаюча анархія є мабуть найнебезпечійша. Та друга анархія робить багато гадасу, але за те має менший вплив а зрештою походить вона з першої: анархія в суспільності вистворює анархію проти суспільності”.

Коли держава мимо всего того зберігає свою лучність, — те її поясняє тим, що соціальні сили з розмахом живих вартостей розсаджують в богатих місцях поволоку метафізичних теорій. Професійне групуване, модерний спадкоємець давнього станового групування, втискаєть ся в систему і що-раз більше реформує її. Та на нещасте догма пародньої суверенності не дозволяє тим силам зорганізувати ся. В однім краю певне знайдець ся партія, яка особливо займаєть ся хліборобством, в иншій країні інтереси торгівлі мають речників в парламенті, в третій має церков за собою сильну партію і т. д. Однак же професійні інтереси скривають ся звичайно до агітаційними фразами про ідейні, соціальні чи патріотичні огляди, на них ловить ся багато випадкових голосів, так, що взаїмне відношення сил поміж групами не може дати міри відношення значіння професійних інтересів у державнім господарстві. Тут недостає організації всіх чинників суспільності, а панує тільки випадок. Деякі інтереси, як шкільництва, літератури, науки і штуки, в найбільшій часті держав видані менше або більше на ласку випадкових партійних групувань, не маючи окремих, уроджених речників. А однак же прим. школа має таке важне значіння для суспільності, що певне має право до заступництва людьми професії. Серед теперішніх відносин випадок може завести до парламенту педагога як заступника сього чи того виборчого округу, але таксамо можливо, що той сам округ пішле до парламенту шевця. І який се має змісл, щоби справи, які відносять ся до інтересів науки, полагоджувати в парламенті, в яким може не бути ані одного ученого?

*) “Анархія” означає в автора і цитованих ним авторів безлад; сьому загально прийнятому вульгарному значінню сього слова теоретичні анархісти протиставлять власне понятє: “анархія” — безвласть. — М. Л.

Та нема сумніву, що існують змагання, щоб економічним інтересам придбати систематичніше значінє в політиці, та що розвиток веде до професійної організації. Найновіша історія дає в сій справі неодну вказівку. Коли підчас дебати з приводу поштового страйку в французькій палаті послів (1909) одному соціялістичному послюві радикали закидали, що він вибраний при помочи "реакційних" голосів, він відповів: "Звичайно іудять проти духовенства. Я говорив до людей про їх економічні інтереси. Я не робив політики, і се вистало для мого вибору". В ті канцлерської політики в Німеччині з її партійними комбінованими можлива всяка коаліція між партіями з застарілими програмами, навіть між такими рішучими противниками як консерватисти і ліберали. Одначе кожда коаліція зараз розпадеться ся, як тільки партії вистати в очевидній антагонізм в справі, яка бє по кишені. Коли ходило о розклад державних податків в сумі 50 мільонів марок, скристалізували ся прозаїчні економічні елементи, які існують в кожній партії: лібералізм і консерватизм стали заступниками живих інтересів, себто промислу, торгівлі і хліборобства; і коли кожда група інтересів старала ся перекинути податковий тягар на инші, бльок вилетів в воздух, себто розбив ся в хвили, коли вже не стояли смротн себе лібералізм і консерватизм, тільки аграрні і міські інтереси. Німецький консерватизм має сильну професійну організацію в "Союзі хліборобів", ("Bund der Landwirte") : професійна група робітників зорганізована мінно в соціальної демократії; в кінці також ремієл і торговля зорганізували ся в "Hansa-Bund", де одначе швидко вибухла криза, яку все таки треба приписати економічним причинам, а саме показало ся, що неможливо погодити проти ієдні інтереси торгівлі и великого промислу в однопільній бєвній організації. Що в Німеччині виступили таким чином до боротьби проти себе три великі професійні організації, — добія більшого числа менших, — се найвиразніша з дотеперішніх вказівок для політики будучности.

Зрієт соціалізму в усіх кінцях починаєть ся очевидно тим, що соціалізм пішов за історичним розвитком в напрямі переваги професійних інтересів в і старими догмами. Він несвідомо звернув політику на шлях професійних інтересів. Він зоргані-

зував робітницькі маси до односторонньої боротьби за робітницькі інтереси. Недостає протипаги, бо інші верстви суспільности в найбільше краях не перебудували політики — або тільки по частині і спорадично — на тій самій основі, тільки все ще борються проти старих вітряків. Організоване протисоціалістичних рухів не заповідає нічого для будущности, бо рухи з чисто негативними цілями не мають постійної житєвої сили. В міщанських кругах зустрічають ся не рідко зрезигноване переконанне, що ми великанськими кроками зближаємо ся до якоїсь соціалістичної примусової держави. Та коли міщанська суспільність здорова в своїм ядрі, коли демократична корупція не з'їла її до тла, то вона сама буде реагувати. Вона буде примушена до самооборони через організацію міщанських соціалістичних сил, і ті міщанські організації мусіти - муть взяти політику в свою службу, як се вже давно зробила соціалістична демократія. Тоді можна буде бороти ся на однаковім ґрунті, і відбудеть ся перехід від чисельного заступництва до заступництва інтересів.

Вже перед четвертиною століття представив Adolphe Prins в своїй виступі названій праці* з усею ясністю ідею корпоративного заступництва. "В наших днях — говорить він — думали тільки про те, щоб заступати принципи. Право голосованя висить в порожнім просторі, і отинокій звязок, який його лучить з існуючим світом, се сфінгований звязок довільно утворених на карті краю виборчих округів. Тимчасом суспільність має щось инше, як видумані поділи і штучні розграниценя, вона має органічне членованне, природні верстви, себто спільности інтересів, хліборобські, міські, промислові, економічні, артистичні, наукові і т. п. групи... Тенер їх відсунуто на задній плян і треба їх аж відкрити, але вони існують, вони так само давні як людскість, вони самі є людскість в своїй щоденній праці, і ніяка революція не зможе їх знищити. Ті групи є рамами виборчого права. Яка така є проблема заступництва, коли розглядаєть ся суспільність як метафізичну єдність і бачить ся тільки одність, так само легко стає розвизка тої проблеми коли за иншу точку береть ся реальности, себто колективности, які, так сказати, спонтанійно виникли в нурді краю."

"Найперше голосованне тільки тоді має значінне, коли ви-

* La Démocratie et le Régime représentatif, p. 153 et

група через припадковість парламентарного життя одержала надмірну, несправедливу і для суспільности шкідливу перевагу.

2. Боротьба буде вестися за реальности, не за абстрактні й односторонні партійні догми, і через те в значній мірі уникне розтрата сил.

3. Фрази без змісту стратять багато з своєї суггестивної сили, коли виборці, зорганізовані відповідно до своїх професійних інтересів, могтимуть бачити ціль політики своєї групи інтересів. "Система соціального рабунку" буде через те значно утруднена.

Професійні політики уступлять в значній мірі місця знавцям, бо групи інтересів, маючи на увазі своє матеріальне добро, ставитимуть кандидатів з своїх власних кругів. І хоч серед цієї чи тої групи інтересів буде більше партій, то без огляду на те, котра партія побідить, буде вибраний знавець даної професії.

До того треба додати, що через такий порядок зникнуть самі собою ті виборчі питання, кругом яких тепер ведуться найгорячіші спори. Чи виборче право має бути загальне чи ограничене? З одної сторони заявляють, що в устрою, який на всіх накладає однакові обов'язки супроти держави, також всі мусять мати однакові права; з другої сторони вказують на те, що при загальному і рівному виборчому праві широкі маси робітництва, які є зв'язані спільними інтересами і тому держаться разом, мусять досягнути перевагу, що є несправедливе і шкідливе, бо соціальне значіння робітництва не відповідає його чисельній силі. Прихильники загального й рівного виборчого права мають безсумніву по своїй стороні логіку; загальне й рівне виборче право є консеквенцією демократії, теорії народньої суверенности. Коли з опортуністичних причин широким верствам відмовляється в цілості або в частині виборче право, мусять ся знати, що поступається невольничю. А що логіка річій мусять в кінці віднести побіду, домагане загального виборчого права швидше чи пізніше здійсниться, на скільки вдержить ся становище народньої суверенности. Коли здійснене природної консеквенції веде до виразного пановання пролетаріяту, яке руйнує державу й суспільність, то хіба мусять лежати в системі. Сказали А, але здригають ся сказати Б, бо бачать, що з того вийде. Отже ханують ся різних обмежень: при помочи плюральности, виборчим

кляс, посередніх виборів та інших способів дають перевагу власности, просвіті, освітності і т. д. Тимчасом штучний характер тої "преваги ясний хочби з того, що ті всі границі зовсім самовільні. Чи два голоси має мати вже той, хто має чотири тисячі річного доходу, чи аж п'ять тисяч має давати до сього право? Чи треба меншати один, чи аж два роки в тім самім виборчим окрузі, щоби мати право голосованя? Се очевидна річ, що всі ті границі є випадкові та що се залежить від довільности законодавця, кого параграфи виборчого закона мають виключити, а кого обняти, хто має мати один голос, а хто два, три або чотири. Що ані власність ані ієрархія самі собою не дають більшої політичної розваги, се зазначувано досить часто. Так як певна річ, що нема дійсних критеріїв на те, хто має бажану для права голосованя політичну розвагу, та що всі штучні границі служать тільки класовій політиці, так само певна річ, що всі ті границі суперечать принципам народньої суверенности. Натомість при системі професійних груп цілині сеї спір відпадає. З одної сторони ясна річ, що се може тільки користь принести кожній партії, коли будуть зібрані всі без різниці голоси професії; з другої сторони коректне відважене ставовища і значіння різних професій в державі й суспільности буде тільки тим способом можливе, що всі голоси будуть повиселені. Коли здійснене збогічного домаганя загального й рівного виборчого права при народній суверенности може вести до небезпечно-го для суспільности пачованя низших клас, при системі представництва професійних груп відважуване вартості стане аж таким способом новим, що виборче право буде розширене на всі діяльні в суспільности одиниці. Тут збогіка й соціальна користь сходять ся разом, що ще раз показує, що метода корпоративного заступництва є не тільки історична, але також найприроднійша з усіх звичних метод заступництва.

Отся аргументація може бути з тотою самою певністю примінена до иншої актуальної проблеми, до проблеми виборчого права для жінок. При заступництві професії розуміеть ся само собою, що кожда жінка, яка працює в якійсь професії, має те саме право до голосу в своїй групі, як й товариш-мушкетир, і її свіддйальність буде мати для групи таке само розуміє значінне, що ледви чи піднесеть ся проти того якби протест.

Гірше стоїть справа з мушкетрами її жінками, які не мають ніякої професії. Замужня жінка може мати в різних напрямках значіне для професійної діяльності свого мужа, наслідком чого було би може оправдане, замужній жінці, яка не займається професією, дати голос в професійній групі її мужа. Що старі люди, які усунули ся від інтересів, були-б на далі зачислювані до професійної групи, до якої належали давніше, се всякий признає оправданім. Група "свобідних професій" могла би через ліберальне пояснене слова "професія" бути розширена в тім напрямі, щоб обнімала також тих незасібних людей, які, не маючи властивої професії, прим. через філінтропійну діяльність проявляють свій соціяльний інтерес. Група "свобідних професій" в відношеню до свого суспільного значія була би все така мала, що мусіла би мати право до всякого просту, який мога би тільки з певним оправданем досягнути. Зовсім позбавлені виборчого права були би тоді тільки одиначі, які суспільности не служать ніякою позитивною працею, а вони її не мали би права вимагати, щоб їм призвано якийсь вплив на політику.

Проти кооперативної системи відносять все одні закиди. Коли політика вже тепер носить зміну грубого матеріялізму, то щож довертало-б тоді, коли підпада всякий ідеальний момент і борозна буде стити так воно за матеріяльні інтереси? На се можна відповісти: Віра в ідеальні моменти — в модерній демократичній політиці, о праєть ся переважно по ілюзії, викликані суспільною сторою. Третій вартости, коли їх використовує ся до партійних цілей, перестають в дійности бути ідеальними, коли ж до того професійні політики пощивють їх зикористовувати в своїм особистім інтересі, віра в їх істование може тільки принести шкоду, бо вони дає сторожничови фаншове поуте ширини. Чи свирдлі хтось вірити, що національні інтереси в руках партійних і професійних політиків є певніші, ніж в руках заступників професії, які тренять можуть розуміти, що розвиток професії за тежний в певній мірі від розвитку нації? Або що прим. се інтереси народньої просьвіти будуть тільки добати партійні політики, ніж заступники професії, які з власного досвідку знають, що значить просьвіта і професійні відомости для професійної з життя?

Корпорація має те спільне з одної сторони з родиною, з другої з нацією, що вона творить природне групування, в протиповенстві до партії, яка є штучною спільністю. Через те корпоративний дух є в своїй суті більше товарний, ані, більше ідеальний, коли хто так хоче се назвати, ніж дух партійний. Соціальна етика має за задачу виставити ідеальні домагання й витворювати для них публічну думку, яка примушувала би політику займатися ними, вказуючи, в яким напрямі треба йти до полагання їх. Де соціальна етика виступає таким способом самостійно, але рука в руку з політикою, як дві союзні сили, там поступ відбуваєть ся швидше ніж там, де соціальну етику поглинула все опановуюча політика. Се не є який прикладок, що Прусія, мимо гітучої переваги одної професійної класи, на шляху соціальних реформ зайшла далі ніж об'їзвана земля "політиків", Франція.

Коли деякі професії вже тепер опановують політичне життя, буде се також сповіненем домагання справедливости, коли всі професії зможуть одержати своє заступництво й боротися в однакових умовах. Коли місце є моральним порядком, коли річече звичине здобуде більше простору і в такі самі міри шкряпство стратить групи, ко велькі й великі, то задача народного заступництва поширится ся, все те може винити тільки на користь політичній моралі. І власне на об'єднання, бо об'єднаність боротьби матеріальних інтересів не дає змоги експloatувати ся за численіми фразами про загальне добро, а відверсть, удекниче зуб шчичій думці зняти всі повільні звичаї й законувати свій вплив. Ті самі народонаселення, які в мажоритарній політичній вишавоті намагаються протидієвати, досягнути змогу впливати також у внутрішній політиці, коли їм буде дозволити ся серед інших сил.

Противагу проти односторонности професійних інтересів можна би досягнути через окреме заступництво еднаючих сил нації, спільних інтересів, вільно й добровільно, прим. через верховну владу, яка буде би виборена на територіальній основі, — не на основі вищайшової міді на округи тільки на основі природного, історично — географічного поділу краю — провінції, департаменти і т. д. Таким чином край і нарід були би представлені через свої і на дві сторони. Вкінці рефе-

рейдум давало би певну заборону проти неминучих надужитъ політиків.

За кожним разом, коли вирішала думка корпоративного на рідного заступництва, прихильники парламентаризму відкидали її як таку, що в практиці не дасть ся перевести. Серйозного умотивованія тої неможливости переведенія я ніде не зустрічав. Чи та трудність не полягає в тім, що ті, що вже дістали ся до жолоба або сподівають ся, що її на них приїде черга, не хотять добровільно уступити? Та коли природний розвиток іде в напрямі заступництва професійних груп, то се заступництво буде досягнене на перекір по йтикам. Нехай тільки старі боги до краю скомпромітують ся, — тоді для нових розгелеть ся свободний шлях.

З думкою про заступництво професійних груп виступив я в-перше в однім данськїм журналі в 1910 р. і там зазначив, що в Німеччині професійні групи, коли вже не зовсім витворені, то в кождім разі знаходять ся в стадії творенія. Майже рівночасно висловлено ту саму думку в Німеччині, а саме в численних статях К. Єнча і І. Унгольда²⁾.

2) Не вводячи більше в суть проблема заступництва професійних груп, звернемо на сім місці увагу на огляд двох моментів: 1) Дискусія на тему дозвільна парламентаризму в заступництво професійних груп має реальні основи тільки в країх, які осіли на найвищій ступні матеріального еволюційного розвитку. Сам автор вказує на Німеччину, як на край, де професійні групи знаходять ся в стадії творенія, отже на край з найбільш високою матеріальною організацією. 2) Автор не дає ніякої відповіді на питання, яким критерієм вживити при "відважуванні становина і значіння різних професій в державі і суспільності", значить, на яких основах оперти численне відношене заступництва окремих професійних груп. А се є, відносно найважливіше питання при реалізованню того заступництва професійних груп. — М. Л.

IV.

СОЦІЯЛЬНА ЕТИКА.

Індивідуалізм і колективізм. Суспільництво і товариськість.

Цивілізація і культура.

Людська спільність виникла з дуалізму між рабичковим і товариським інстинктом, між війною й асоціацією. Сьому дуалізмowi відповідає до певної міри протилежність між політикою й етикою. Та як в жаднім періоді розвитку поняття морали не могло виводити ся з під впливу понять політики, так само політика все підлягала впливови етики. Власть мусіла взяти на свою службу моральне право, щоб забезпечити своє існування, і так поволі розширилася сфера права. Хоч як ніякби не було би відношене влади до морали, все таки політика послуговується моральними правовими поняттями, хоч може діяти ся тільки для людського ока. Цілий розвиток людського роду полягає на тій взаємній впливі між політикою й етикою і на зрості остаточної коптот першої.

Соціальна етика має тут рішити великанську задачу: перемінити політику, офіційну мораль маси, на вірціям індивідуальної морали. Деяким результатом в тій напрямі може вона вже виказати ся. Се бачили ми в міждержавній області, але воно має значіне також для внутрішньої політики. В культурних краях не засуджується вже політичного противника на смерть, ані не замикається ся його в Бастілії. Се пояснюється не тим, що партії в своїм пануваню стали хоч трохи менше тиранські ніж абсолютні володарі давніших часів, але діється так тому, бо протягом віків правна свідомість стала сильніша. І у внутрішніх відносинах публична думка є камінярем. Всі помічення й міркування, всі висліди думки й досліду, пересіяні і спопуляризовані, разносять в наших днях книжки й газети по світі. Всі ті

відривки й округки розходять ся далі через щоденні розмови. Той цілий, безкозечно ніжно порозділюваний матеріал укладаєть ся поволі, і так наростає верства за верствою для творення публичної думки. Суггестія новості може творити смішні або шкідливі наїрjami моди, — так прим. гуманітарні ідеї ведуть легко до податливої педагогіки, яка присприяє мораль, або до надмірної м'якості супроти злочинців, яка зменшує праву охорону мирного й чесного горожанина і викривляє до певної міри правну свідомість, — але є се тільки схиблення публичної думки. Вона проявляєть ся скоками, хитаючи ся між ріжними суггестіями, але коли слідити за її впливом взагалі і для довгого часу, то її роль посередника між індивідуальною моралю і моралю маси стане очевидна.

При тім має тут величезне значіння суггестія преси. Взагалі не можна сказати, що преса бачить свого задану в тім, щоб вести публичну думку. Вона має передовсім дві головні цілі: завоювати ненавистну шкідливість мас і працювати в службі партії, або секти; се остинне сновиння вона або через безпосередню агітацію, або представляючи неутральні події її відношенні в одностороннім і кривім партійнім освітленю. Одначе, щоб вдержати свою публіку, мусить вона рівночасно читати ся і публичною думкою і примінювати до неї свої тенденції, чим вона знов причиняєть ся до скріплення публичної думки її пацання її більш універсального значіння. Таким чином щоденна преса, мимом своєї служби партіям, являєть ся могутнім способом творення публичної думки. З другої сторони є се поважне свідомство поступу в області соціальної етики, що жалке правителство жадна пануюча партія в культурній державі не посміє попрубувати постійно давити пресу. Війна для злишени свободи є то ва ледви була-б тепер можлива.

Соціальна етика має найперше означити становище супроти щитання індивідуалізм проти колективізм. Тут лежить основна соціальна проблема. Індивідуалізм каже однинці шукати своєї задачі в самій собі. Кождині мусить старати ся досягнути по змозі найбільшу міру свободи, власти і посядання, або в кождім разі таку скількість тих житєвих дібр, яку його індивідуальна натура приписує йому як умову до досягнення по змозі найвищої почуття щастя. Світом однинці стає її я. Державі повинні

тільки в інтересі одиниць обмежити відповідно свою сферу влади; її зводить ся до ролі поліція. Суспільність, поняття свободних асоціацій, зникає для індивідуалістичного світогляду. Доведений до крайніх консеквенцій, стає індивідуалізм по часті анархізмом, по часті теорією надчоловіка, яка одначе також є формою анархізму. В менше надмірнім виді проявляєть ся індивідуалізм як сентиментальний культ свого я. Коли оцінювати справу зі становища народньої педагогіки, він творить нікідливу пошану перед нерозумними ідіосинкразіями: приватні властивості вважаєть ся за глибину і висність духа; кожда одиниця стає на стільки зарозуміла, що вважає себе індивідуальністю. Індивідуалістичний напрям знаходить свій вислів в порожній, крикливій ліриці. *Chacun pour soi*, в ідолюпоклонстві словам, де зникає різниця між творчими одиницями, які плодять думки, і героями фрази, які тільки розводять думки інших.

Колективізм знов вважає одиницю тільки за часть цілости. Коли античний світогляд був у своїй суті колективістичний, то модерний колективізм повстав через перемену індивідуалізму в його протилежність. Щоб усім забезпечити відповідну скількість житєвих дібр, мусять бути для свободи рухів одиниці потягнені як найвузній границі. Щоб один другому не завидував, повинні бути загальні добра так поділені, щоб кожний дістав по заслугі свою частку, обчислену з математичною докладністю. А що слабші і меншодібні, які менше продукують як сильніші і здібніші, не винні своїй меншезначности, заслуга стає в дійсности однакова, наслідком чого и нагорода повинна бути однакова. Так доходило ся через соціалізм до крайньої форми колективізму, до комунізму. Держава стає великим регулятором, стає машиною, яка автоматично розділяє працю и заслугу. Сей напрям не є ліричний, натомість є він односторонню матеріалістичний, веде консеквенно до того, щоби в своїй першо пільгі оперувати тільки голодом і половим інстинктом. З своїм апітизмом, індивідуалізмом, має він свійський нахил, щоби не звертати уваги на свободні асоціації суспільности. Свобідні асоціації не надають ся до механізму державного порядку. Колективізм забуває, що машина дає все такий сам продукт, без відмін і тому без улічєня, що тільки приватна ініціатива може творити новості, та що весь продукт завдякуєть їй. *Chacun pour soi*, *la*

він про духові вартости, які не можна регулювати так само як материяльну роботу й материяльне уживане. А вони є власне ті, що порушають сьвіт. Індівідуалізм опираєть ся на утопії, а саме на відокремленій одиниці, яка в сьвіті не існує; колективізм опираєть ся на пиній утопії, на рівности, яка в сьвіті також не існує і якої на щасте ніколи не можна буде завести під примусом.

Кожда часть стає сліпа на половині правди. Суспільність (в найширшім розуміно, включаючи державу) існує очевидно тільки для одиниць, бо без одиниць взагалі не було би суспільности, одначе не існує вона для окремої одиниці. Одиниця знов існує не тільки для себе, але також для інших одиниць, себто для суспільности. Адже чоловік, — що признають нині всі, — є товариський звір. Побіч інстинкту самозбереження товариський інстинкт є тою силою, яка заставляє його до праці. Муки Сизифа і Данаїд є власне тому так вирафіновано невольні, що їх праця не витворює ніяких вартостей. Коли-б в'язням, які в Азії за кару цілий день крутять колесо, неполучене з ніякою машиною, казав замість того крутити колесо, яке прим. меле збіже, ніхто з них не відмовив ся би. Вирафіноване кари лежить в гнітучім почуттю, яке по-встає при виконуваню роботи, яка не дає ніяких вартостей. А під вартостями треба тут розуміти соціальні вартости. Коли-б артист наперед знав, що його твір зараз після викінчення буде знищений, так, що ніхто його не побачить, втратив би охоту до праці. Твір міг би для нього самого, для його артистичного розвитку мати значіне, але він не мав би вартости для суспільности, і се є рішаючий момент. Зарозумілість, яку так часто зустрічаємо у творчих одиниць, се ніщо инше, як менше або більше пересадне почуте власної здібности творити соціальні вартости.

Ясна річ, що тим більші вартости може давати одиниця суспільности, чим більшу змогу розвитку дає суспільність одиниці. Наука, штука, література мусить мати свободу і певний вільний простір, щоб могли розвивати ся. Той, чия щоденна робота полягає в тім, щоб бити молотом по ковалі, може вдоволяючо виконувати ту роботу, коли тільки має дах над головою і може заспокоїти голод і половий інстинкт. Коли-ж сус-

пільність може крім того забезпечити його будучність і дати йому певний засіб загально корисного знання, се знов вийде на користь суспільности, бо він через те зможе лінше виховати свої діти і може ще мати виховуючий вплив на окружене. Великий купець і промисловець мають більші вимоги; руйнуючий нерви вплив відповідальности і ризика вимагає протипаги, відповідно до натурн одиниці; подорожій, певного естетичного середовища дома і т. д. В кінці при умовій праці вимоги участн в житевих добрах є сильнінше зіндівалізовані, бо до виконання цінної умови роботи є потрібна справжнія індіваліальність. Розумієть ся, соціяльна етика мусить покласти певні границі вимогам, які ставити одиниця вважає себе управненою на основі роду й вартости своєї праці. Коли-б означене тих границь оставити самій одиниці, вимоги в найбільше випадках страшно зросли би; одиниця не могла би розріжнити, що справді має значіне для її творчости, а чому вона ілюзорично приписує таке значіне, гонена своєю жадобою. Справа правильного розділу житевих дібр, — при чім треба розуміти не тільки чисто материяльні добра, але також власть і авторітет, — ставати-ме що-раз більше пекуча. Для її розвязки мусять дружно працювати політична економія, соціяльна етика й індіваліальна етика, а цілю мусить бути: довести до логічного відношеня між соціяльною вартістю роботи і свобідним розпоряджуванем робітника житевими добрами. Кожда одиниця повинна розпоряджати такою скількістю житевих дібр, яку може особистою працею переміни ти в соціяльні вартости, але також тільки такою. Розумієть ся, є се ціль для непередвидженого часу і може навіть на всі часи утопійна. Але не тому ставить ся ідеали, що вірять ся в їх повну реалізацію, тільки щоби вказати напрям, в якім мають іти змаганя. Хоч ідеал є й недосяжний, то все можна до нього на один-два ступні зблизити ся.

Шляхи і способи є для соціяльних реформ однакові. Приготовляєть ся поступенно публичну думку, так, що нові ідеї переходять в кров що-раз більших мас. В кінці фалінга, яка стоить за домаганямн реформи, є досить велика, щоби примусити політику, занятн ся ними. Не все нове, що одушевляє маси, є добре і правильне, бо суггестії можна вжити до всего. Великі, важкі наслідками похибки робить ся як в соціяльній так і в полі-

тичній області але суспільність мала довге жите й досить часу похибки направити, коли шкідливість консеквенцій занадто кидаєть ся в очи. Суспільність учить ся з своїх похибок, хоч пла та за науку буває її дорога. Головна річ, що індивідуалізм і ко лективізм існують як до певної міри рівнорядні напрями, які можуть вдержувати себе у взаємній рівновазі.

Социальна етика є чимсь більше як тільки теплярнею для думок, які мчюгь дозрівати для пересадження на політичну ниву. Вона обнимає не тільки суспільництво (Sozial taect), чим озна чую змагане до ліпших соціальних відносин, але також това риськість (Soziabilitaect), розвиток людського товариського і су спільного почутя. І в сії останній області маси остали позаду одиниць. Здогад, що держава при якійсь нагоді з чисто людсь кої прихильности даром подала поміч сусідній державі, був би образою провідних політиків тої держави, коли тимчасом інсі нуация, що ті провідні політики вивели сусідню державу в поле, мимо перенятих обуренем офіціяльних спростовань, вважала ся би компліментом для їх інтелігенції. Газетна полеміка між краями й народами своїм наївно самохвальним і зарозумілим стилем інвектив пригадує сварки вуличників. Такий низький курс має товарицькість не тільки в міждержавній, але також у внутрішній морали мас. Політична партія вважала би за вер шок сьмішности, коли-б від неї ждали прислуги, не заплативши за се в повній валюті. Найбільш дрібничкова ярмарковість є в політиці доброю діловою моралю. Публична думка є тут знов посередником між офіціяльною моралю маси і індивідуальною моралю. Публична думка нації може з одушевленем витати ин шу націю, при чім за тим одушевленем не стоїть вираховане. Те одушевлене може бути мало основане, одначе головна річ лежить тут в тім, що при всіляких сьвятах збратаня, коли виклю чити суггестію окликів, остане мале зерно справжньої товарись кости. Труднійше виказати в політичних партий вплив публич ної думки в напрямі витворюваня товариськости, одначе й тут він знайдець ся, хоч і дуже укритий.

Товарицькість є зародом всякого розвитку морали маси. Всяка культура є через те в своїй сути товариська. Бо культу ра не є ніщо инше, як моральний розвиток мас, поступаюча по біда асоцияций над війною. Через літературу, штуку й науку

стараєть ся зіндівідуалізований в нації нарід пізнати себе самого, віднайти в самім собі з'єднуючі елементи. Через те, що ма сам робить ся доступними також духові вартости інших народів, їх горизонт розширяєть ся поступенно до того, що вони починають відчувати загально - людське при чім зискуєть ся щораз новіші області для товариськості.

Як ріжно укладаєть ся культура в окремих народів, так само ріжно укладаєть ся вона в окремих періодах часу. Маємо не тільки національні культури, але також культури одного віку мимо місцевих відмін складають ся на більшу часову цілість, яку називаємо "стилем". Стиль, се зверхній вислів духового життя віку, знак єдности часу. В стилю зустрічають ся споріднені моменти ріжних духових напрямів, сили вдержують ся в рівновазі. Стиль, се сунокії і гармонія. Тим поясняєть ся заспокоююче і підносяче вражінє, яке викликає кождній стилевий твір штуки в розуміючого глядача.

Є се властивість нашого часу, що в нїм нема ніякого стилю. В архітектурі з умираючим емпіре спинило ся всяке спонтанічне творене стилю. Меблева штука дала ще стиль епігонів, стиль 1840-их років, відроджене стилю рококо з міщанським прикрасенем. В музиці, в штуці, в літературі, було багато цікавих окремих індивідуальностей, але не було стилю, тільки "школи" й "напрями". Се справді новість в історії. Європа ледви чи коли перед тим в історичній епосі була так зовсім позбавлена всякого стилю, як від половини ХІХ. столітя до нинішнього дня. В останніх роках появили ся в декорації й артистичнім промислі змаганя до "залізного стилю", який своєю холодною, брутальною безвиставністю міг би стати висловом нашого машинового віку, одначе сьогодні не можна ще сказати, чи він піде далі пробної стадії.

Передумовою витвореня стилю є істноване чогось спільного, спільного знаменника для ріжних напрямів думки, єдности, яка могла би витиснути своє знамя на творах штуки і літератури, урядженю дому, суспільнім житю, сьвітогляді й житю даного часу. Стиль є висловом того, що зібране і злучене в народній сьвідомости. А власне сеї риси недостає в дуже визначній мірі нашому часови. Відповідаюча модерному духови часу теорія народньої суверенности розбила суспільне жите на самі окремі

єдності. Атомістичний і анархістичний вік мусить бути позбавлений стилю. Анормально форсовне цивілізаційне жите нашо-го часу з своїм руйнуючим нерви поспіхом і з безконечною безліччю ріжнородних, все змінних, крикливих, дисгармонійних вражінь причинило ся до иритулення почуття гармонії і зробило людий нездібними переняти ся єдиним, консеквентним, одноцільно викованим культурним духом.

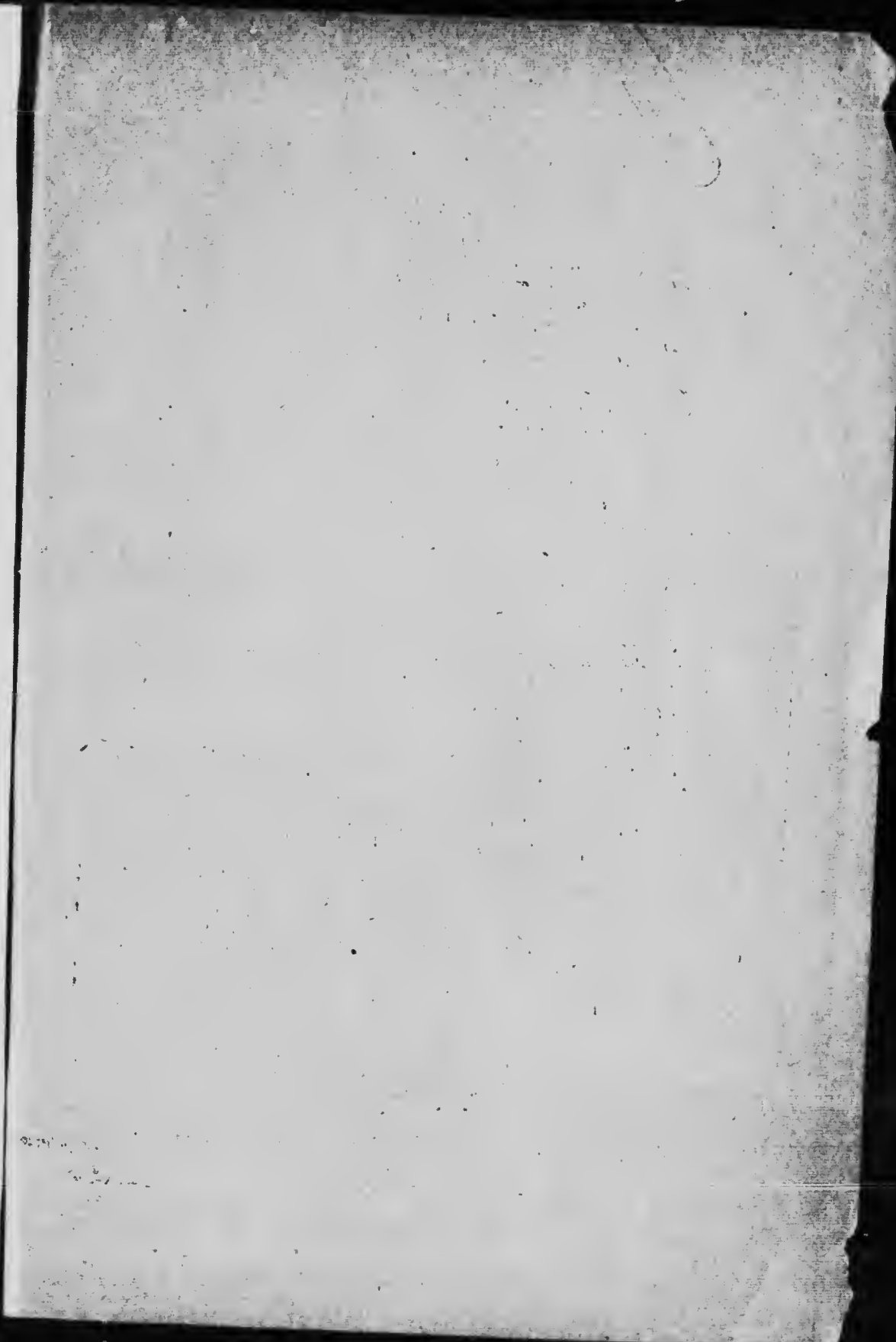
Коли культура є для нас тим самим, що стичний розвиток для одиниць, то цивілізація, удосконалюване техніки, поступ в опановуваню природи, відповідає інтелектуальному і професійному удосконалюваню одиниць. Цивілізація сама в собі не є культурою, тільки способом до культури. Електричне сьвітло, автомобілі, й аеропляни не мають нічого більше снільного з культурою, як тільки те, що з одної сторони є вони плодами чинника культури, науки, а з другої можуть бути взяті в службу культури, як усе, що упрощує механіку веденя житя і причиняєть ся до лученя між людьми. Одначе часто цивілізація снершу більше ділить, ніж лучить, бо витворює потребу люксусу, яка знов викликає рабунковий інстинкт. Звідси походить та особлива подвійна натура, властива так виразно цивілізаційному періодови XIX і XX. столітя. Сам поступ, який підпирає розвиток етики нас, рівночасно має спінюючий вплив, бо збільшує способи до власти й уживаня. Рабунковий інстинкт і товариський стоять тут з найбільшою різкістю проти себе.

Хто живе серед того модерного хаосу, повинен зберегти ясний погляд і не дати ся збаламутити ворожнечею до культури, витворюваною через відворотну сугґестію і піддержуваною реальними політиками. Все те говорене про “надмір культури” треба звести до властивої міри. Бачать, як нація занепадає і її культура прибирає хоробливі форми, і виводять з того, що націю згубила культура. Та чи такий вивід оправданий? Чи не можна иодумати, що культура тому приняла хоробливі форми, бо нарід з инших причин попав у занепад? Чи може не більш природною була би думка, що народи її держави ростуть, в своїм найліишим віці, приймають і продукують культуру, щоб опісля постаріти ся і вмерти? В такім винадку смерть не була би наслідком культури, тільки природним порядком, якому навіть культура не може оперти ся. А коли так, то не можуть тут допомгти ніякі ліки. Старець не відмолодне через позбавлене культури. Остання і крайня консеквенция боротьби за істнуванеє, се резигнация. Одначе нація, яка вмирає, виконавши свою культурну працю, не жила даром і не заслугує на насміх і в історії її спадщину візьмуть молодші сили її далі вести-муть діло культури: *Graecia capta ferum victorem cepit.*

В-
О-
З-
ИХ
ПО
О-

ОК
В
Й-
е
О,
З
ИИ
ОУ
Я-
У
КА
И-
е-
ОК
О-
СЬ

с-
И,
Ю
”
П
а-
е
И,
Ш
В
Б
И
А-
Т
е
О-
О-
В
Ь

Еволюція в Образках

Тепер ніхто не може звизятись, що на українській мові нема наукової книжки, з котрої він би міг докладно довідатись про повстанє сьвіта, животин та людей. Така книжка є!

Се — **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**!

Вона містить в собі найчистішшу есенцію науки Чарлеса Дарвіна та його учеників.

Хоч ся наука дуже висока, та її зрозуміє кождий навіть мало вчений, бо

СТО ДЕВ'ЯТЬДЕСЯТЬ І ТРИ ОБРАЗКИ

пояснюють кожную сторінку написаною простою мовою; тому і зветь ся книжка: **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**.

Містить вона в собі виклади з Астрономії — Геології — Зоології.

Себо науку про небо та повстанє сьвіта, про те як завплась земля, та як протягом 157.000.000 літ з малых, оком невидимих животиц повстали уся теперішня звірша та рослинн.

Кажуть, що людина повстала з мапан, чи правда се, чи ні, довідатесь з

ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ

Ся книга розділена на шість розділів: — Розділ I. — Прості приклади. — Розділ II. — Астрономія. — Розділ III. — Геологія. — Розділ IV. — Зоологія (до ссавців). — Розділ V. Малин та людина. Розділ VI. — Нарис прав еволюції. — Ви можете набути **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«** за

\$1.25

ПРО ЗЕМЛЮ СОНЦЕ І ЗВІЗДИ. — Популярна астрономія. — Нанісав д-р Іван Раковський. В сій книжочці вложено популярно основні відомости з астрономії. Читаючий довідаєть ся з неї, що таке наша земля, що таке місяць, сонце, комети, що таке звізди. Пізнає дивні нові світи, про які не знав нічого. — Виклад книжочки незвичайно приступний і легкий. Численні ілюстрації улекшують ще більше розумінє прочитаного. — Ціна

40ц

З ЖИТЯ ПЕРВІСНОГО ЧОЛОВІКА І СУЧАСНИХ ДИКУНІВ.

В. Лупкевич. — Переклала Олена Охримович-Залізнякава. — З 23 рисунками в тексті. — Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорять ся там про дуже цікаві річн, бо і хтож не цікавий знати, як жили наші прародичі до й теперішні дикі люди, про яких такі дива кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на трицять розділів, а в кождім з них говорять ся про якусь іншу сторону життя наших поселенців або теперішних дикунів. До кожного розділу додапо кілька образків, які пояснюють ще ліпше то що написане

35ц

ГІПНОТИЗМ І СУГЕСТІЯ. — Короткі і популярні вказівки до гіпно-тизована і піддавана сугестій в цілх лічничих і педагогічних. — З численними ілюстраціями. — Ціна за I. і II. часть

40ц

РОЗВІЙ ПОГЛЯДІВ НА ВСЕЛЕННУ. — Наукова розвідка

40ц

Ruska Knyharnia

850 MAIN ST.

WINNIPEG, MAN.